

B .

Výzkum měst

K problematice počátků českých měst — prostorový vývoj a nejstarší zástavba

TOMAS VELIMSKÝ

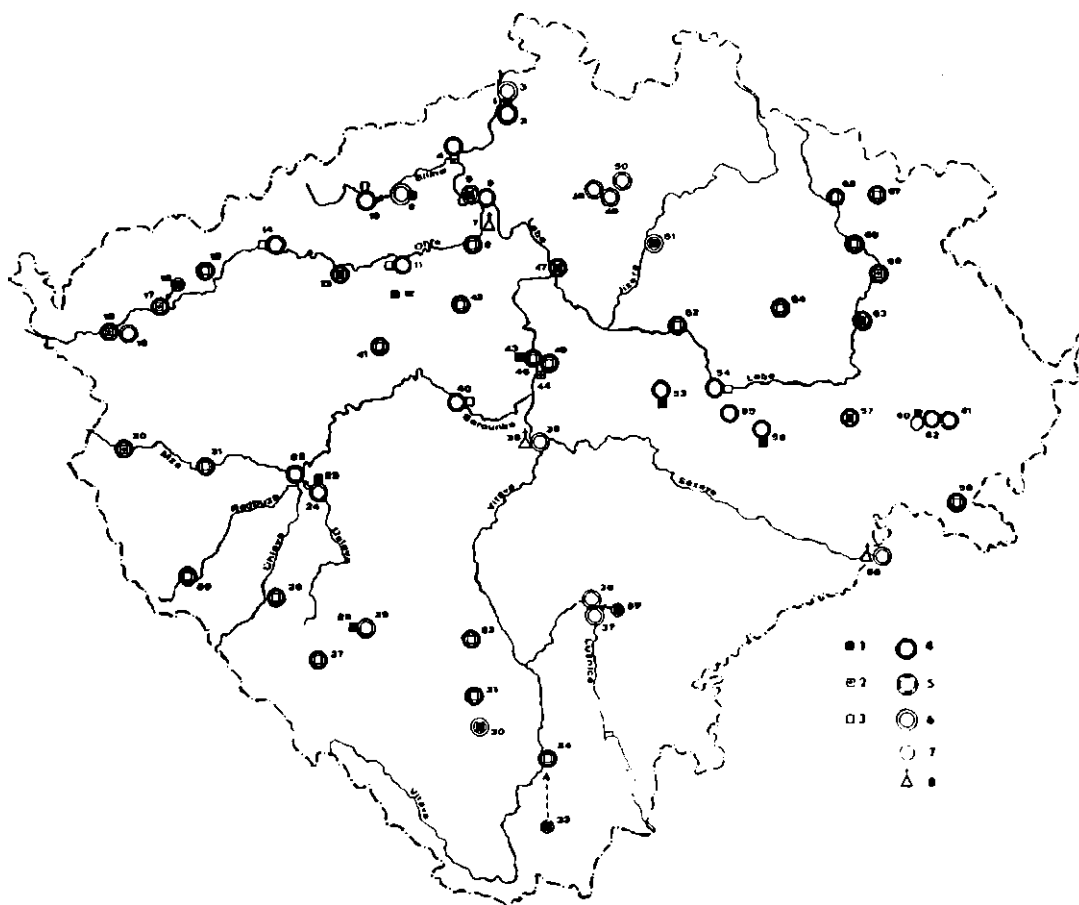
Problematika vzniku měst patří jistě právem k nejzávažnějším kapitolám naší medievistiky. Vzhledem ke značné mezerovitosti písemných pramenů je pochopitelné, že byly a jsou hledány neustále možnosti, jak omezenou pramenovou základnu rozšířit. Součástí studia se stal stavebně historický průzkum dochované zástavby, analýza půdorysů měst pátrá po stopách původního uspořádání komunikační sítě a rozměření parcel, jako indikátoru stáří osídlení se využívá časových vrstev patrocinií kostelů atd. Aplikace retrogresivních metod studia se ovšem nevyhnula určitým úskalím, vyplývajícím z vágnosti či dokonce úplné absence spolehlivých chronologických kritérií, resp. z nemožnosti konkrétní verifikace hypotetických závěrů.

V posledních zhruba dvaceti letech věnuje problematice počátků měst stále soustavnější pozornost archeologie. Také archeologické zkoumání má svá specifika i ohraničení, jeho vzrůstající přínos je však již neoddiskutovatelný, zejména z hlediska možnosti poznání konkrétního prostorového vývoje lokalit a jejich zástavby. Archeologické výsledky stále častěji sehrávají roli rozhodujícího testovacího kritéria, verifikujícího pravdivost či alespoň pravděpodobnost jednotlivých hypotéz (cf. Richter 1975, 1979 a 1986, Hrdlička 1983).

Bylo již vícekrát zdůrazněno, že nejstarší článek, od kterého se urbanizační proces v Čechách odvíjel, představovala tzv. přemyslovská hradská centra (Zycha 1914, nově Richter 1975, Zemlička 1978). Okolo nich se vytvářela v závislosti na ekonomickém potenciálu jejich zázemí menší či větší seskupení sídlišť, z nichž některá nabyla postupem času i určité specifické funkce, zejména jako místa koncentrace řemeslné výroby a trhu. Vytvářely se raně středověké sídelní aglomerace, jež ve své rozvinuté podobě, tj. nejpozději ve 2. polovině 12. století, již jako celek plnily převážnou část funkcí, které bývají spojovány s definicí pojmu „město“ (cf. Haase 1969, Stoob 1970). Vývoj těchto raně městských sídelních aglomerací pak skutečně ve 13. století vyústil v řadě případů jejich přeměnou ve vrcholně středověké město v plném, tj. i právním smyslu (Kejř 1969 a 1976). Zároveň je však zřejmé, že tato přeměna nespočívala pouze v právním aktu, vymezujícím nově postavení lokalit a jejich obyvatel, ale že šlo o vývojový proces, spojený s reorganizací celé sídelní struktury v aglomeraci, se zakládáním nových sídlištních jednotek, prostorovými posuny a překládáním sídlišť, změnami jejich funkce a vzájemných vztahů, resp. i sociotopografickými změnami v obvyklém, užším vymezení tohoto pojmu (cf. Le Goff 1980). Jednotlivé etapy vývoje se přitom prolínaly, v rámci lokalit docházelo ke koexistenci sídlišť různého charakteru a s rozdílným právním postavením. Právě toto právní rozlišení bylo zřejmě jednou z příčin zakládání nových sídlišť. Výraznou roli v procesu vzniku vrcholně středověkých měst sehrály vedle domácího obyvatelstva také cizí komunity kolonistů, jejichž prostřednictvím se prosazovaly osvědčené formy organizace

městského života ze západoevropského prostředí (cf. Richter 1986, Zemlička 1986).

Naznačený vývoj proběhl u velké části hradských center: z 19 lokalit počátku 13. století (Zemlička 1978) jich na konci přemyslovského období nacházíme 9 v kategorii nejvýznamnějších, tj. královských měst (Praha, Hradec Králové, Chrudim, Čáslav, Kouřim, Mělník, Žatec, Litoměřice, Děčín), ve 4 dalších případech je návaznost nově lokovaných královských měst na hradská centra zřejmá, došlo ovšem k přeložení na jinou lokalitu ve vzdálenosti 5 až 10 km (Bílina—Most, Sedlec—Loket, Plzenec—Plzeň, Vraclav—Vysoké Mýto). Neúspěšný pokus o vybudování královského založení Hradiště—Tábor navazoval pravděpodobně na tradici hradského centra Chýnov (Drda—Tecl 1978). Čtveřice hradských center změnila vrchnost a vznikla z nich města poddanská (Bílina, Mladá Boleslav, Netolice, na Prácheň navazující Horažďovice).

Obr. 1. Cedit. Přemyslovská hradská centra na počátku 13. století (Zemlička 1978) a královská města do konce přemyslovského období (do roku 1306). Značky: 1 - přemyslovská hradská centra, 2 - jiné hradiště, 3 - jiné lokality předcházející městským založením, 4 - královská města, 5 - neúspěšná královská založení, 6 - poddanská města, 7 - vsi, B - kláštery. Značky 2-3 a 6-8 užity pouze u lokalit souvisejících s hradskými centry a u archeologicky zkoumaných lokalit, o nichž je referováno. Lokality: 1-3 - Děčín, 4 - Bílina, 5-6 - Litoměřice, 7 - Doksany, 9 - Bílina. 10 - Most. 11 - Louny, 13 - Žatec, 16 - Sedlec, 17 - Loket. 18 - Kynšperk nad Ohří, 19 - Kolová, 22 - Plzeň, 23-24 - Starý Plzenec, 35 - Chýnov, 36 - Hradiště—Tábor, 37 - Sezimovo Ostí, 38 - klášter Ostrov, 39 - Hradištko u Davle. 43-46 - Praha, 53 - Kouřim, 57 - Chrudim, 58 - 2d'ár nad Sázavou, 60 - Vraclav, 61 - Staré Mýto, 62 - Vysoké Mýto, 63 - Hradec Králové.

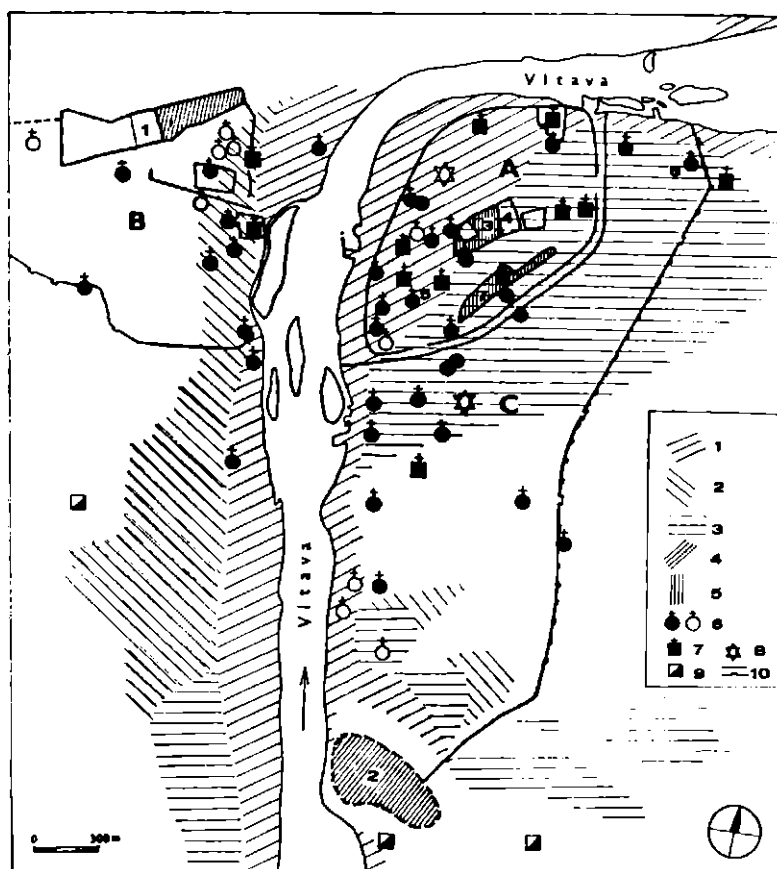
Vazba vrcholně středověkých městských založení na starší sídelní vývoj je však charakteristická nejen pro zmíněnou linii lokalit vycházejících z hradských center, ale projevuje se u převážné většiny všech lokací. Dynamika zakládání měst ve 13. století vystupuje velmi zřetelně: na území Čech je na rozloze okolo 52 000 km² do konce přemyslovského období doloženo písemnými prameny na 150 měst, městeček, resp. trhových sídlišť (u poslední kategorie je ovšem třeba konstatovat, že ne všechna se vyvinula v města — cf. Kejř 1987). Pravděpodobně však již existovala řada dalších z celkového počtu zhruba 450 městských, resp. trhových lokalit, které lze prokázat do konce 14. století. Na zakládání měst se podílel především panovník. Přemyslovci založili kolem 50 měst, z nichž naprostá většina (38 lokalit) nabyla postupně nejvyšších práv jako tzv. svobodná královská města. Zakladateli měst byly také církevní instituce, zejména pražské biskupství a kláštery. Většina klášterních založení ovšem spadala do kategorie drobných měst, označovaných v pramenech jako oppida či fóra. Zejména na obvodu Čech vznikaly usilovnou kolonizační činností významných šlechtických rodů Hraběšiců, Markvarticů, Ronovců a Vítkovců rozsáhlé majetkové celky, v nichž byla založena celá řada poddanských měst. Výrazný podíl šlechtických založení v Čechách vynikne především při srovnání se situací v sousedním Slezsku, resp. Polsku vůbec, kde jsou tato založení zastoupena jen nepatrně (cf. Bogucka—Samsonowicz 1986).

Již v průběhu 13. století bylo dosaženo takové hustoty sítě městských, resp. trhových sídlišť, že prakticky vždy byla v dosahu zhruba 1 české míle (11 km), tj. asi dvou hodin chůze (Tomas 1979). Toto konstatování lze ověřit i výpočtem, ze kterého vyplývá, že při pravidelném rozložení by při respektování okruhu 1 míle území Čech pokrylo asi 170 lokalit. Další zahušťování sítě měst souviselo se snahami jednotlivých vrchností o budování autonomních hospodářských celků v rámci majetkových domén. Při 450 lokalitách na konci 14. století byla hustota městské sítě taková, že průměrná rozloha spádových oblastí byla skoro třikrát menší, než by odpovídalo situaci při respektování mílového práva. Ve skutečnosti se však spádové oblasti jednotlivých měst překrývaly a vytvářely složitější hierarchizovanou strukturu (cf. příspěvek J. Tomase). Nejrozsáhlejší spádová oblast se vytvořila okolo Prahy — zde byla nejbližší městečka situovaná výrazně vně hranice mílového pásma.

V Praze proběhl také vývoj raně středověké sídelní aglomerace ve vrcholně středověké město nejdynamičtější a v nejrozsáhlejší měřítku (Archaeologia Pragensia 1984). Nejstarším tržištěm bylo centrální hradiště — Pražský Hrad s přilehlým osídlením v prostoru Hradčan a Malé Strany. Další koncentrace osídlení se vytvářela u Vyšehradu. Osídlení vltavského pravobřeží mělo původně rozptýlený charakter a skládalo se z menších sídlišť, indikovaných namnoze dochovanými románskými kostely. Osídlena byla především niva a nejnížší vltavská terasa IVc. Teprve okolo poloviny 12. století došlo k výraznému rozšíření osídlení na vyšší maninskou terasu (Hrdlička 1984). Vzrůst významu dálkového obchodu dokumentuje vybudování ohrazeného kupeckého areálu — Ungeltu vedle tržiště, budoucího Staroměstského náměstí. Výrazný fenomén — i ve středoevropském kontextu — představují pražské pozdně románské domy v areálu pozdějšího Starého města (Čárek 1947, Píša 1971, Líbal 1983). Na otázku, kdo v nich vlastně bydlel, chybí stále spolehlivá odpověď (Radová 1974, Tomas 1984). Písemné prameny zachycují přítomnost židovských a románských osadníků a existenci sídlišť s německými obyvateli (vici Theutonicorum), nadanými specifickými právy (naposledy Tomas 1984). Teprve v průběhu první poloviny 13. století se do definitivní půdorysné osnovy

formovala zástavba na území Starého Města. Konkrétní představu tohoto vývoje umožnil především výzkum L. Hrdličky v Husově ulici, který odhalil vedle pozdně románského kamenného domu několik s ním současných zahloubených objektů — zemnic, přiřazených spolu s domem k uliční čáře (Hrdlička 1983). Někdy ve 40. letech 13. století došlo za krále Václava I. k plánovitému rozšíření osídlení založením tzv. Havelského města. Proces urbanizace vltavského pravobřeží pak vyvrcholil v polovině 13. století sjednocením sídlišť v jádru osídlení v jediný, opevněným vymezený městský útvar — Staré Město Pražské. Z levobřežního osídlení na Malé Straně se o něco později konstituovalo samostatné Menší Město Pražské. S dalšími sídlišti, která nebyla pojata do obou měst a nabyla charakter předměstí, se tak vytvořil rozsáhlý městský sídelní útvar, jehož další rozvoj — zejména velkorysým založením Nového Města císařem Karlem IV. — představuje již jinou, i když neméně zajímavou kapitulu dějin Prahy (Janáček 1983).

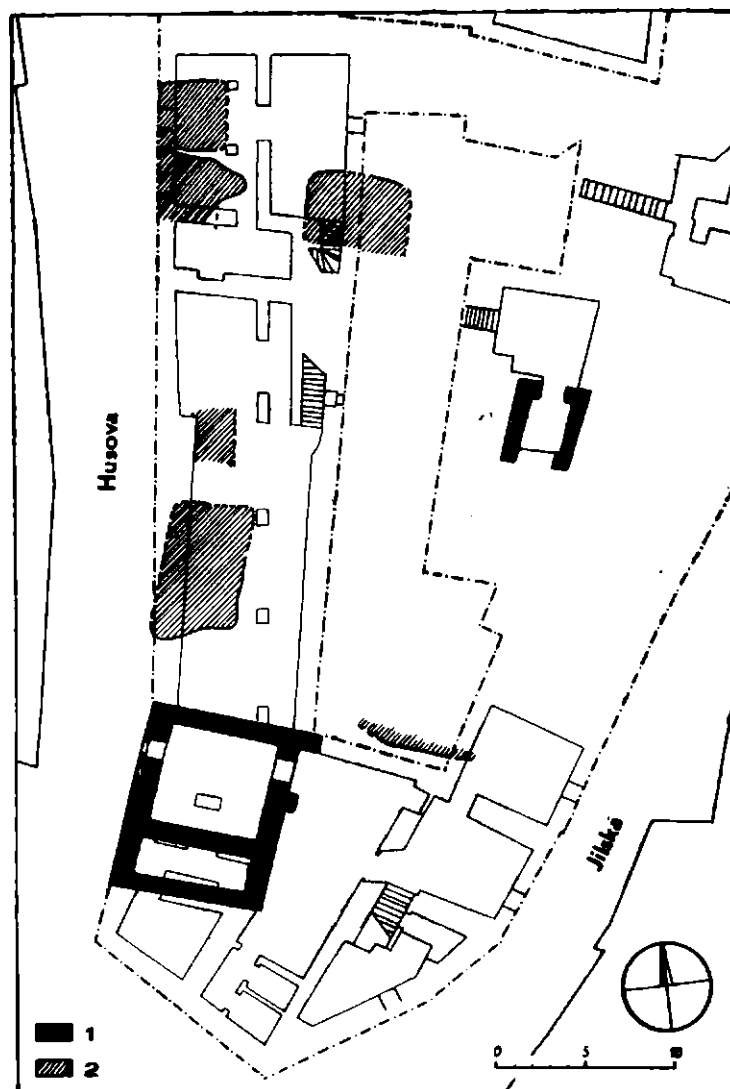
Z dalších hradebních center v Čechách byla věnována největší pozornost výzkumu historického jádra Hradce Králové (Richter—Vokolek 1975 a 1977). Výzkum zde dokumentoval vývoj přemyslovského hradiště; lze rekonstruovat

Obr. 2. Praha. Základní schéma praitorového vývoje* (upraveno dle Archaeologica Pragensia 1984). 1 — Pražský hrad, 2 — Vyehrad, 3 — Staroměstské náměstí, 4 — Ungelt, 5 — Husova ulice, 6 — kostel sv. Petra na Poříčí, 7 — Havelské město, A — Staré Město, B — Menší Město, C — Nové Město. Značky: 1 — niva a terasa IVc, 2 — svahové sutě a hlíny, 3 — terasa IVa (maninská).

i rozvoj sídelní aglomerace, která je obklopovala. V rámci hradiště se již ve 12. století vydělila nevelká akropolis, přeměněná na přechodu k vrcholnému středověku v městský hrad. Na ploše hradiště došlo k pravidelnému městskému založení, ostatní sídliště aglomerace v podhradí, kde se nacházelo patrně i raně středověké tržiště, se změnila v předměstí.

Obdobný vývoj proběhl také v Žatci (Tomas 1967a, Bubeník—Uhlíková 1977). Také zde se na přechodu k vrcholnému středověku vydělil z plochy hradiště městský hrad a městská lokace zaujala zbývající část areálu hradiště. Sídelní aglomerace se opět změnila v předměstí.

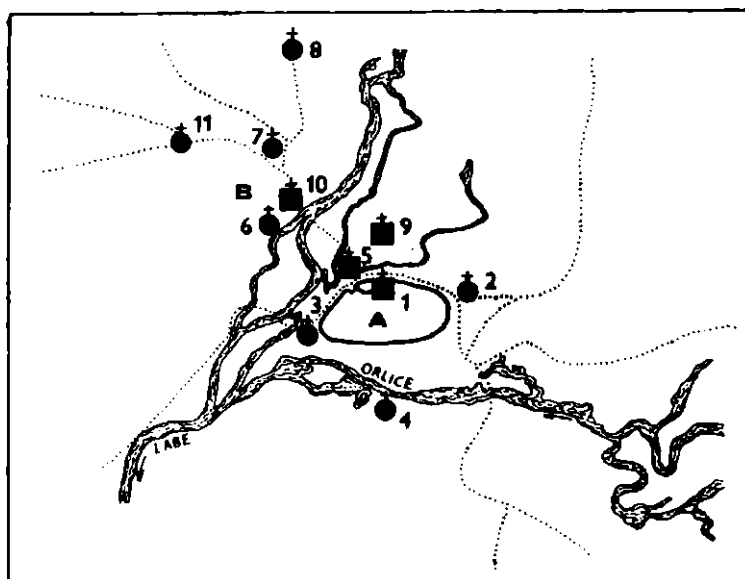

Obr. 3. Praha, Husova ulic* (Hrdlička 1963). 1 — románské domy, 2 — zeměnice.

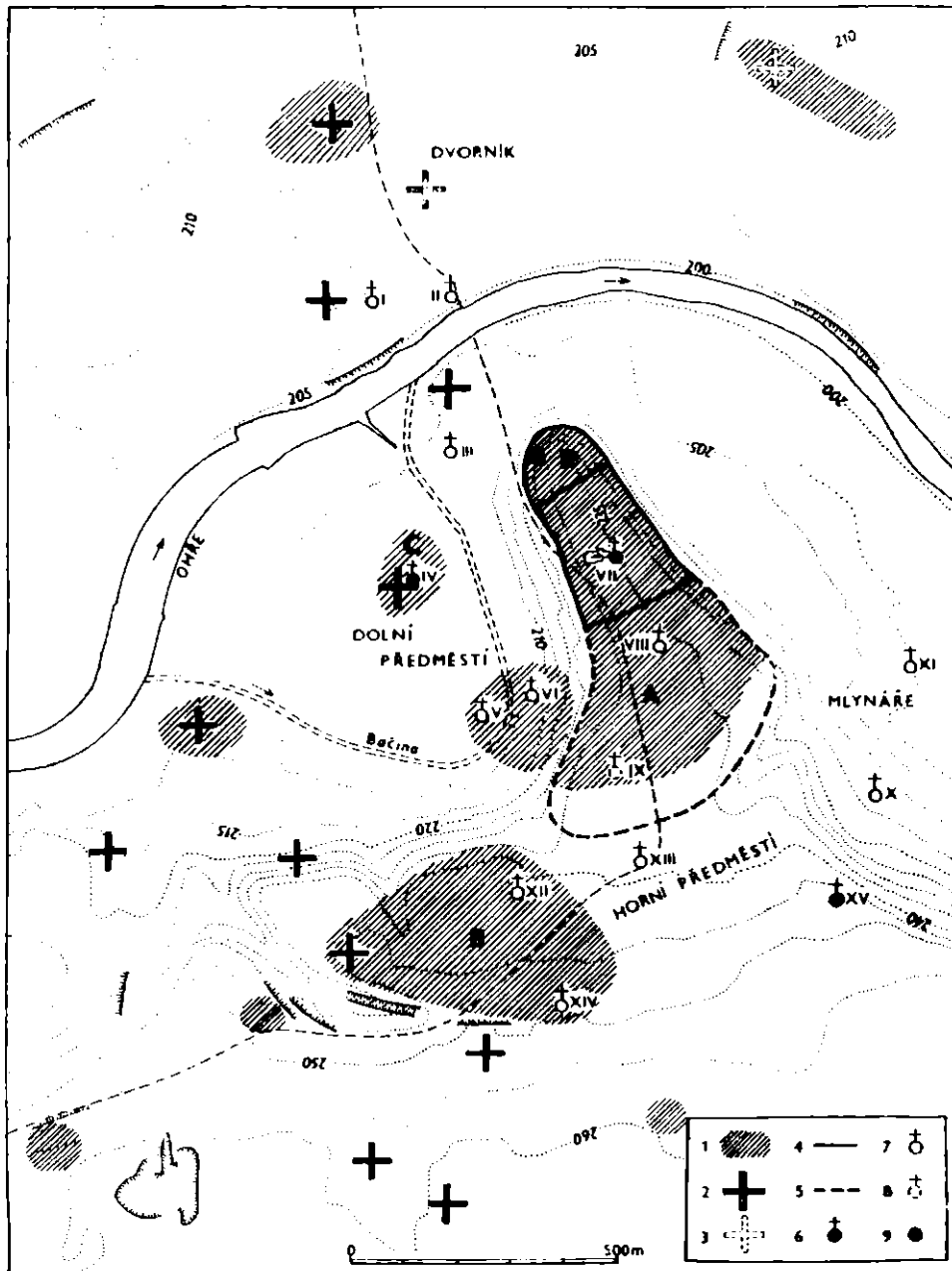
Třetí příklad naznačeného vývoje reprezentuje hradské centrum v Chrudimi (Frolík 1983). Také zde se vyvinula sídelní aglomerace, jejíž součástí bylo trhově sídliště, situované pravděpodobně mimo hradiště, v poloze u kostela sv. Kříže. Na hradišti došlo ke vzniku hradu a k městské lokaci králem Přemyslem Otakarem II. První lokační etapa vývoje městského jádra měla zřejmě provizorní charakter, z její zástavby se dochovala pravidelně uspořádaná skupina zemnic na ploše pozdějšího náměstí (Frolík—Sigl 1985). K definitivnímu uspořádání zástavby došlo až v 1. polovině 14. století. Jádro bylo navíc rozšířeno lokací tzv. Nového města, které zaujalo prostor raně středověkého předhradí u kostela sv. Michala.

Raně feudální sídelní aglomeraci se podařilo rekonstruovat také v Lito-měřicích (Zápotocký 1965, Tomas 1967b, Zemlička 1980). Vývoj v město vrcholného středověku zde byl složitější, doprovázený prostorovými posuny těžiště osídlení. Areál původního přemyslovského hradiště na Dómském pahorku se postupně změnil na centrum církevní správy, sídlo kapituly (mons sancti Stephani). Na počátku 13. století vzrostl naopak význam sousedního návrší, označeného jako „mons novus“. Zde proběhla v období vymezeném daty 1219 a 1228 první městská lokace (Tomas 1983). Její přesný rozsah není ovšem znám, resp. o něm, stejně jako o dalším, snad víceetapovém vývoji založení, je vedena diskuse (cf. Žemlička 1980, Tomas 1983, Smetana—Gabriel 1984). Zajímavé je, že již v roce 1253 byl z iniciativy Přemysla Otakara II. učiněn pokus o další městskou lokaci na Dómském pahorku (tzv. Nova civitas), který se ale nezdařil. K rozšíření města přistoupil až v polovině 14. století císař Karel IV. a realizovalo se na východní straně historického jádra.

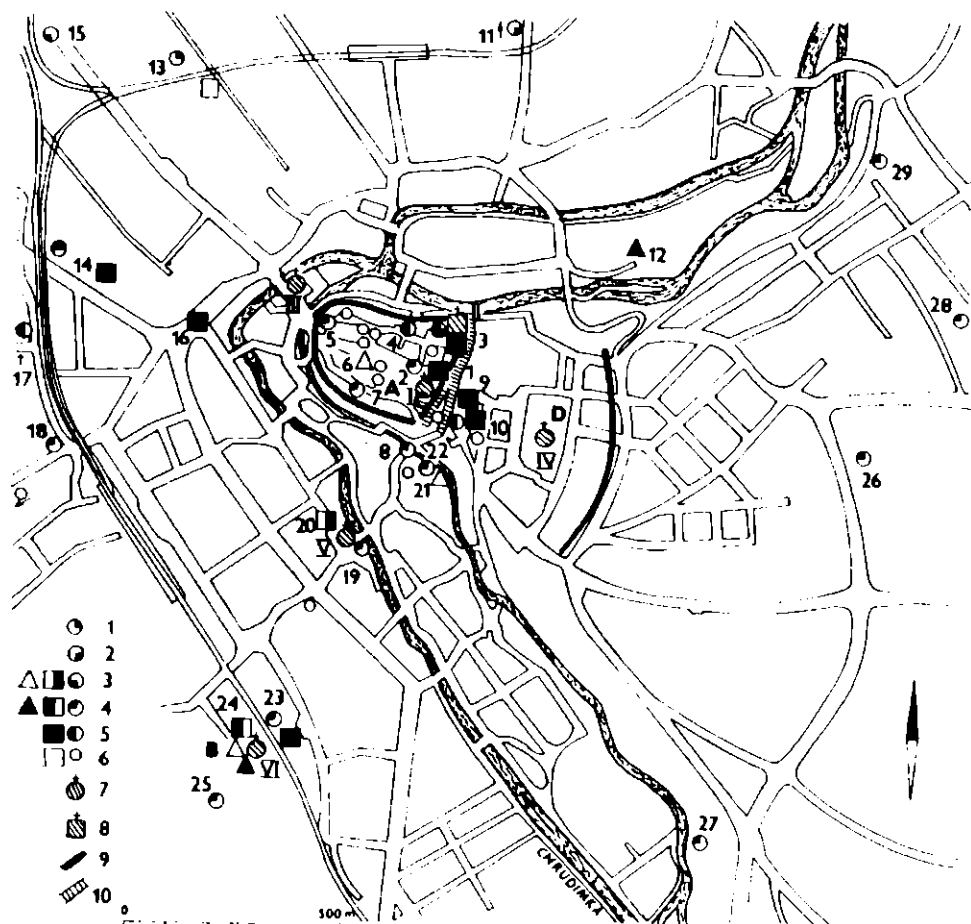
Velmi názorný příklad vývoje lokality, spojeného s opakovanými prostorovými přesuny centra osídlení, představuje Kouřim (Šolle 1984). Prvním vý-

Obr. 4. Hradec Králové (Richter-Vokolek 1977). A - hradiště, později areál vrcholně středověkého města; B - předpokládaná poloha trhově sídliště, později jedno z předměstí; 1 - vyčleněný areál hradu.

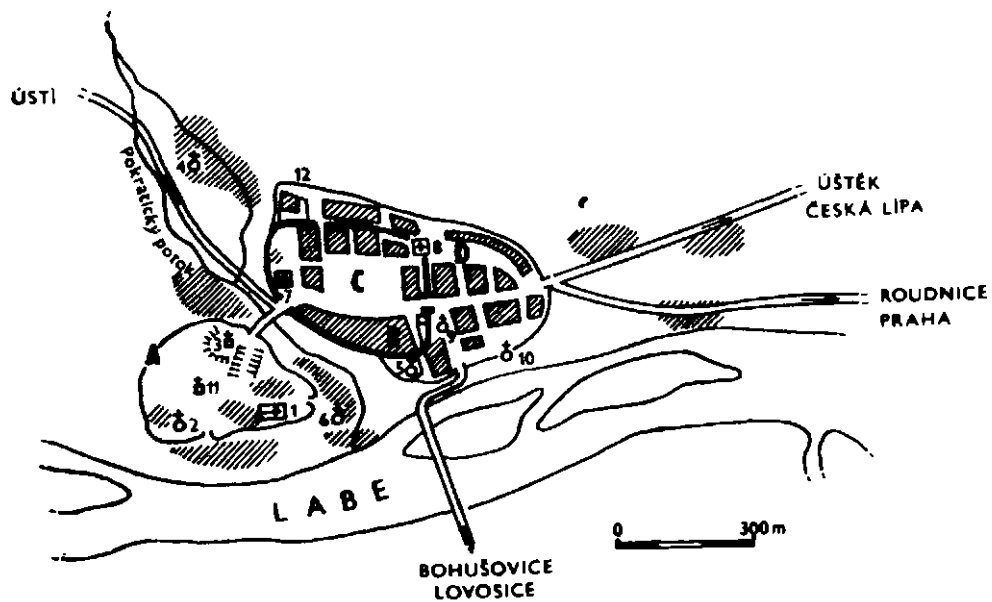
Obr. 5. Zatec (Bubeník-Uhliková 1977). A – hradiště, později areál vrcholně středověkého města; B – pravděpodobná poloha tržního sídliště, později předměstí; D – vylčený areál hradu.

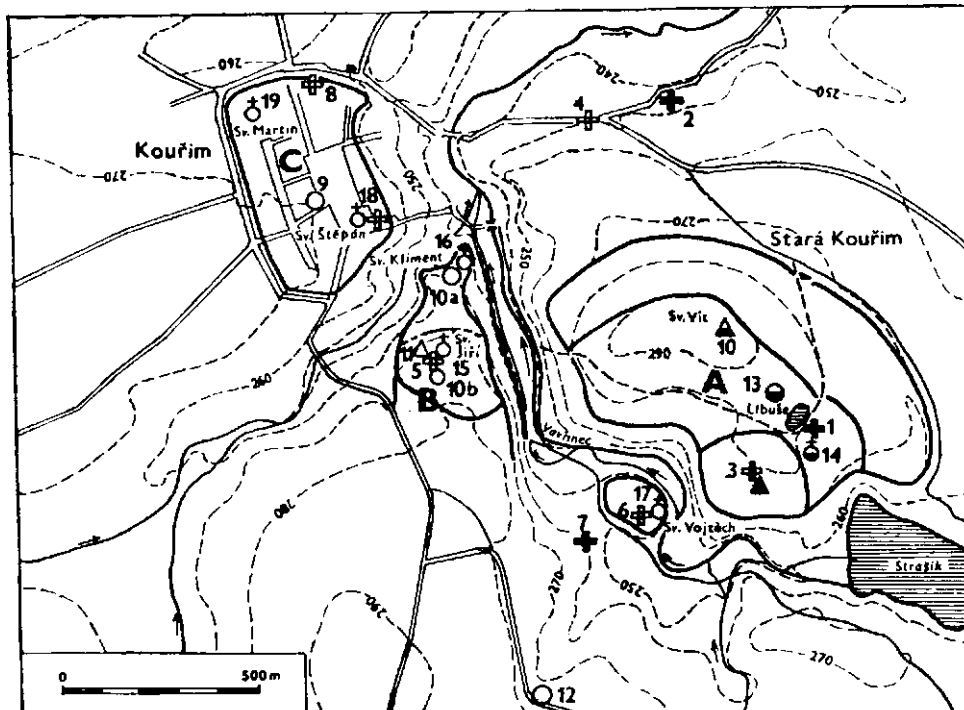
Obr. 6. Chrudim (Frolík 1983). A — hradiště, později areál vrcholně středověkého města; B — poloha trhového sídliště u kostela sv. Kříže; C — vyčleněný areál hradu; D — predhradí hradiště, později rozšíření o tzv. Nové město.

vojovým článkem bylo hradiště Stará Kouřim z 9.—10. století, tj. z doby před přemyslovským sjednocením Čech. Poté došlo ke vzniku nového přemyslovského správního hradu v poloze u kostela sv. Jiří. Na jeho opevněném podhradí u kostela sv. Klimenta byly v závěrečné etapě života, která sahala nejméně do poloviny 13. století, situovány četné výrobní objekty, svědčící o rozvoji řemeslné produkce. Obytnou zástavbu tvořily zemnice se vstupní šíjí (Šolle 1978). Posledním článkem vývoje se stalo v polovině 13. století založení vrcholně středověkého královského města, spojené opět s přesunem těžiště osídlení do nové polohy.

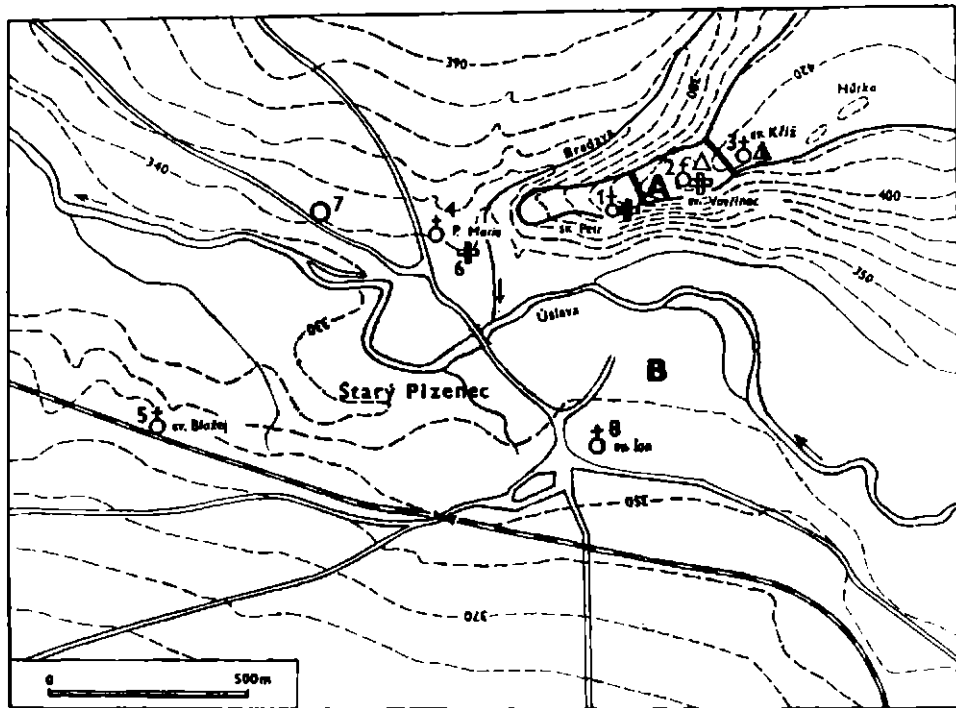
Hradiště na Hůrce u Starého Plzně bylo důležitým přemyslovským správním centrem v západních Čechách (Turek 1976, Šolle 1984). Postupně se rozvinulo osídlení na predhradí u kostela P. Marie a především na protějším levém břehu Oslavy (Beneš—Richter 1976), kde rozsah osídlení indikuje zpráva z roku 1266, zmiňující se o 4 kostelích. Na konci 13. století bylo Václavem II. založeno

Obr. 7. Litoměřice (Zemlička 1980). A – hradiště na Dómském vrchu, později areál neúspěšného pokusu o založení Nova civitas; B – předpokládaná poloha prvního městského založení (Mons novus); C – předpokládaný rozsah města ve 13. století; D – rozšíření 14. století.

Obr. 8. Kouřim (Solle 1984). A – hradiště Stará Kouřim; B – přemyslovské hradiště s předhradím; C – vrcholně středověké město.

Obr. 9. Starý Plzeňec (Solle 1984). A - hradiště; B předpokládaná poloha trhového sídliště a vrcholně středověké městečko.

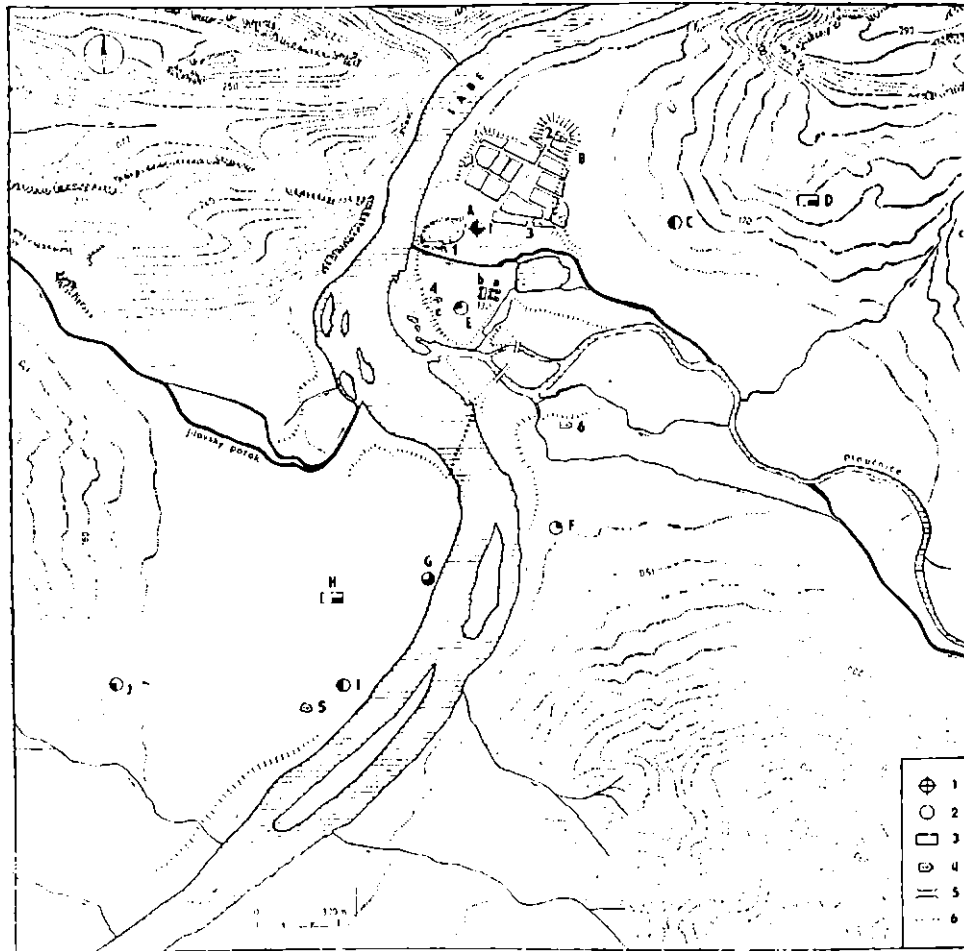
nové královské město Plzeň, vzdálené od Plzně 8 km na severozápad. Starý Plzeňec přežil jako drobné nevýznamné městečko. V současné době probíhající záchranný výzkum v areálu jádra městečka rozšiřuje dosavadní poznatky o osídlení 13. století a o stupni jeho urbanizace (viz příspěvek F. Frýdy a M. Husa).

Ještě komplikovanější vývoj prodělalo další přemyslovské hradské centrum Děčín. Také zde se vytvořil zárodek raně středověké sídelní aglomerace, jejíž nevelký rozsah odpovídal možnostem zázemí méně intenzivně osídlené pohraniční oblasti Čech (Zápotocký 1977). Tradiční výklad geneze Děčína vycházel z lokalizace raně středověkého podhradí do polohy tzv. Mariánské louky, odkud se mělo osídlení přesunout po založení vrcholně středověkého města do nynějšího historického jádra Děčína (Šimák 1938, Hejna 1961).

Záchranný archeologický výzkum, prováděný na Mariánské louce od roku 1984 [Velímský 1985], však ukázal, že dosavadní výklad odporuje zjištěné situaci. Počátky osídlení Mariánské louky bylo možné datovat nejdříve do 3. čtvrtiny 13. století. Bylo zde zjištěno sídliště o rozloze 7 ha, jehož založení bylo mj. spojeno s rozsáhlými úpravami vodního režimu a vybudováním soustavy rybníků a náhonů. Na sídlišti byly odkryty pozůstatky intenzivní a pravidelně uspořádané zástavby, tvořené v první etapě zemnicemi, vystřídanými zhruba na konci 13. století dalšími, různorodějšími typy obytných objektů. V jihozápadní části lokality byl identifikován středověký hřbitov a kostel P. Marie, který dal zaniklému areálu jméno. Nejpřekvapivějším zjištěním byl objev pozůstatků středověké obvodové fortifikace, jejíž součástí byla mohutná hra-

dební zeď. V jedné ze sond se tato 2 m mocná zeď z pískovcových kvádrů, zděných na kvalitní maltu, uchovala ještě do výšky 2,5 m.

Sídliště na Mariánské louce zaniklo dle archeologické datace ve 2. polovině 14. století. To odpovídá i výpovědi písemných pramenů, které uvádějí poprvé v roce 1388 kostel P. Marie „in antiqua civitate“. Na základě nově provedené analýzy písemných pramenů (cf. Smetana 1985) lze nastínit obraz geneze Děčína, který je v souladu s archeologickými zjištěními. Zatímco podhradí přemyslovského hradiště bude třeba hledat spíše někde v historickém jádru města, sídliště na Mariánské louce bylo městským založením Přemysla Otakara II., které mělo v oblasti posílit královskou moc. Prvním dokladem o existenci města je listina z roku 1283. Vyplývá z ní, že Václavovi II. se podařilo udržet Děčín v královských rukou, i když za cenu četných rekompenzací Markvarticům, kteří zde byli kdysi hradeckými správci. Až ve 2. polovině 14. století jsou jako držitelé Děčína doloženi páni z Vartenberka, jedna z větví

Obr. 10. Děčín (Velínský 1965). A – předpokládaná poloha hradiště, později hrad; B – předpokládaná poloha předhradí, později areál poddanského města, založeného ve 2. polovině 14. století; E – zaniklé městské založení.

Obr. 11. Děčín, Mariánská louka. Zaniklá středověké město. A — obvodové opevnění (hradbo, příkop); B — odkrytá část půdorysu kostela a zkoumaná část hřbitova; C — sídlištní zástavba.

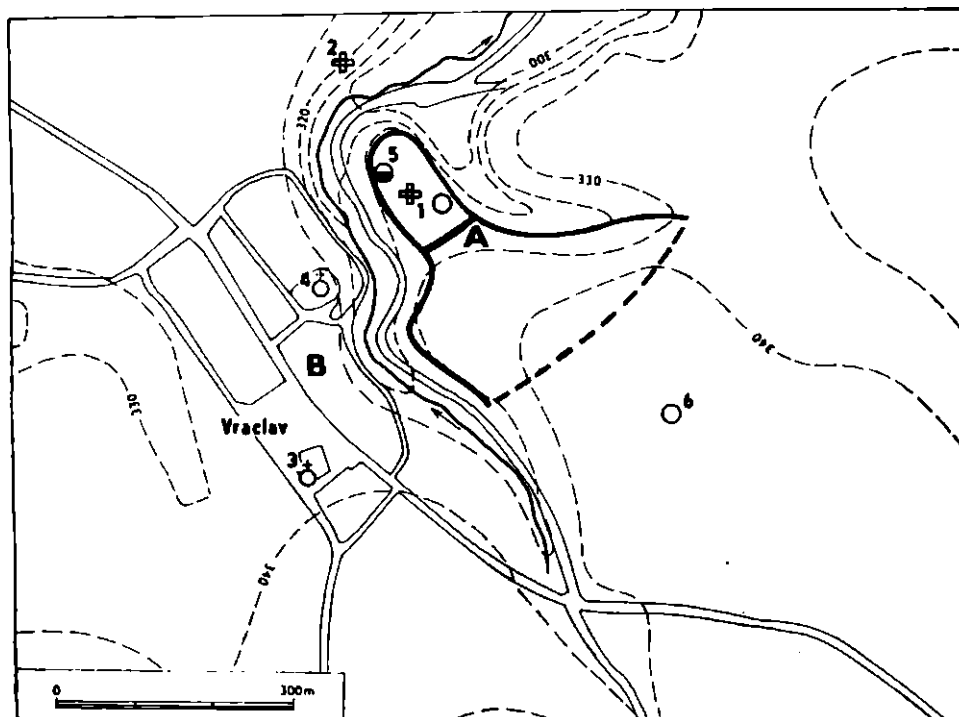
markvartického rozrodu. Děčína se pravděpodobně zmocnili v období bezvládní po zavraždění Václava III. Potvrzení práv k Děčínu, která si Vartenberkové vyžádali na Karlu IV. v roce 1370, zahajuje sled zpráv, z nichž vyplývá velmi zřetelně, že Vartenberkové přistoupili cílevědomě k budování vlastního poddanského města ze sídliště u kostela sv. Václava, tj. v dochovaném historickém jádru města. Z potvrzení městských práv v roce 1412 se dozvídáme, že do nového založení přešli již dříve i obyvatelé starého zaniklého města, kterým ale zůstala uchována rozsáhlejší práva, než ostatním měšťanům. Vartenberské město převzalo od svého královského předchůdce dokonce i městský znak s českým královským lvem. Zpráva z roku 1412 uvádí jako příčinu zániku původního města povodeň, což však archeologická zjištění nepotvrdila. Domníváme se, že hlavní důvody přeložení tkvěly spíše v oblasti majetko-právní. Jestliže královské město ztratilo zábořím hradu Děčína a jeho zázemí Vartenberky podmínky pro další ekonomický rozvoj, pak pro nové držitele hradu a panství bylo naopak výhodnější usilovat o založení vlastního poddanského města, z něhož jim plynuly podstatně větší příjmy.

Další příklad komplikovanějšího sídelního vývoje představuje přemyslovské hradské centrum Vraclav ve východních Čechách (cf. Charvát 1988). Vedle hradiště vzniklo podhradí s kostely a pravděpodobně i s tržištěm, k jeho většímu rozvoji ale nedošlo a po zániku hradiště přetrvalo jen jako ves. Příčina tkvěla nejspíše v konkurenci nově založeného trhového sídliště Staré Mýto,

vysunutého na trstenické stezce o 10 km dále na východ. Lokalita je již řadu let zkoumána archeologicky (Sigl 1977 a 1985, Richter—Sigl 1987). Byly zde odkryty zemnice, uspořádané ve víceméně pravidelných rozestupech po 10 m podél hlavní komunikace. Zemnice obklopovaly také větší otevřené prostranství — tržiště, u kterého byl odkryt hřbitov a kostel, jehož patronicum sv. Mikuláše se uchovalo v pozdějších pramenech. Vznik Starého Mýta je archeologicky datován asi do třetiny 13. století, k zániku sídliště došlo v důsledku přeložení lokace, tentokrát 5 km na západ, do Vysokého Mýta, jednoho z klasičtých městských založení Přemysla Otakara II.

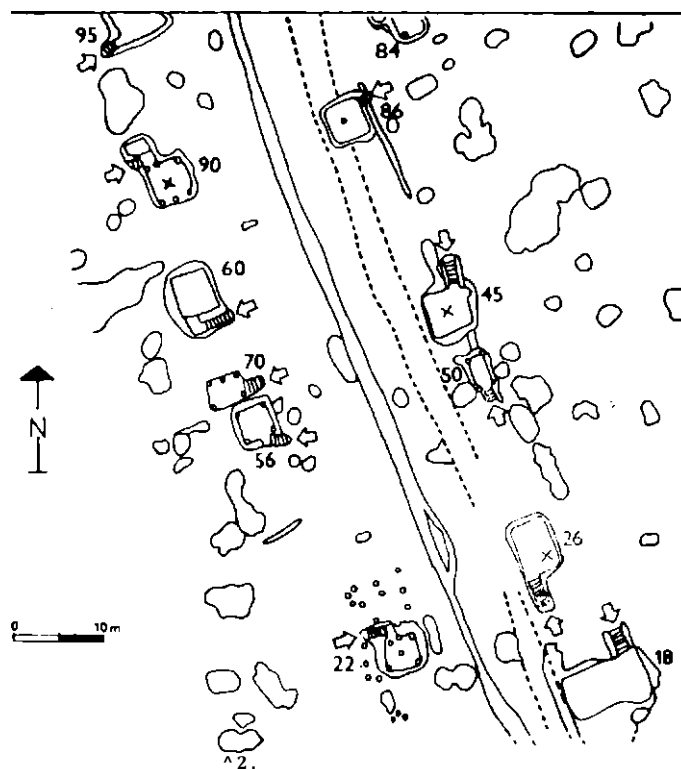
Přemyslovský správní hrad v Bílině, jednom z důležitých center severozápadních Čech, ležel na výrazné ostrožně nad údolím stejnojmenné řeky. Pod ním se vytvořila sídelní aglomerace, i když v rozsahu podstatně skromnějším, než v případě Litoměřic nebo Žatce (cf. Váňa 1977). Král Václav I. však přenesl okolo roku 1238 sídlo hradské správy do nedalekého Mostu. Bílina přešla do rukou králova oblíbence, německého šlechtice Ojíře z Friedberka. Po zániku hradiště zůstal na ostrožně jenom vrcholně středověký hrad. Pod ním bylo založeno poddanské město, které zahrnuje část raně středověkého osídlení v podhradí s kostelem sv. Petra. Část levobřežního osídlení se transformovala v předměstí.

Raně středověké osídlení Mostu se vázalo na cestu, spojující dvě důležitá hradská centra v severozápadních Čechách, hradiště Zatec a Bílinu, v místech jediného vhodného přechodu přes řeku Bílinu (Klápště 1985). Lokalita měla proto určitý strategický význam, i když v hierarchii raně středověkého osídlení

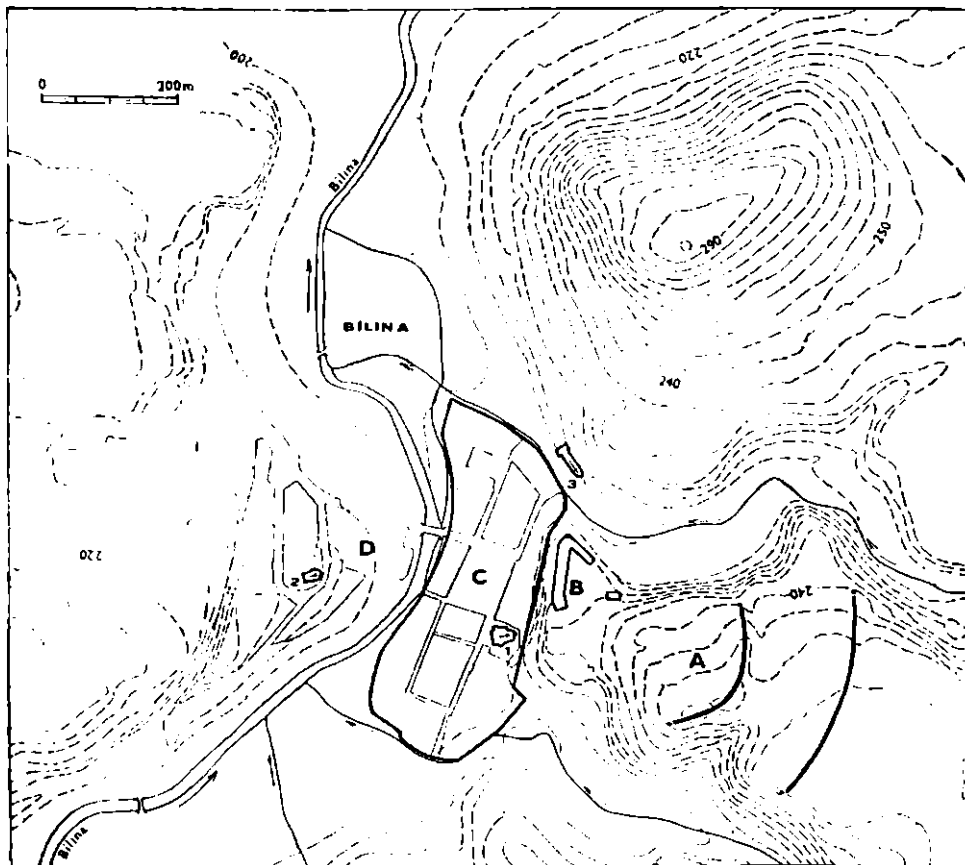

Obr. 12. Vraciava* (Solle 1984). A - hradiště s předhradím; B - trhové sídliště, později ves.

Čech stála zřetelně níže, mimo stupeň vyhrazený hradeckým centrům. Vzestup Mostu započal ve 2. polovině 12. století, kdy v důsledku kolonizace saské strany Krušných hor nabyly na důležitosti kontakty českého Podkrušnohoří s nově osídleným územím v sousedství. Pro krušnohorská hornická centra, která nebyla z hlediska zásobování potravinami, zejména obilím, soběstačná, představovalo Mostecko nejbližší zemědělské zázemí. Vzniklo přímé spojení Mostu se saským Freibergem. Podél nové cesty proniklo dokonce osídlení, jehož iniciátorem byl významný severočeský šlechtický rod Hradišiců, až za hřeben Krušných hor do Saska (město Zavidov, hrady Boršensštejn a Rechenberg). Hradišicové, k jejichž postavení v severozápadních Čechách přispěl také výkon funkce kastelánů hradeckého centra v Bílině, drželi na počátku 13. století i Most. Jádrem osídlení zde bylo sídliště na terase na levém břehu Bíliny. K roku 1207 tu byl doložen trh; o románském kostele sv. Václava se prameny zmiňují k roku 1237. Mostecká větev Hradišiců však bratry Kojatou a Všeborem vymřela a část majetků se vrátila do královských rukou. Václav I. dal v průběhu 30. let 13. století vybudovat ve strategické poloze na vrchu Hněvín hrad, který dostal charakteristické jméno Landeswarte. Pod ním bylo založeno město. První etapa lokace se rozložila podél zmíněné cesty z Bíliny na Žatec v poloze na pravém břehu Bíliny. Založení zde nepředcházelo starší slovanské osídlení. K trase hlavní cesty bylo přisazeno trojúhelníkové I. náměstí i městský farní

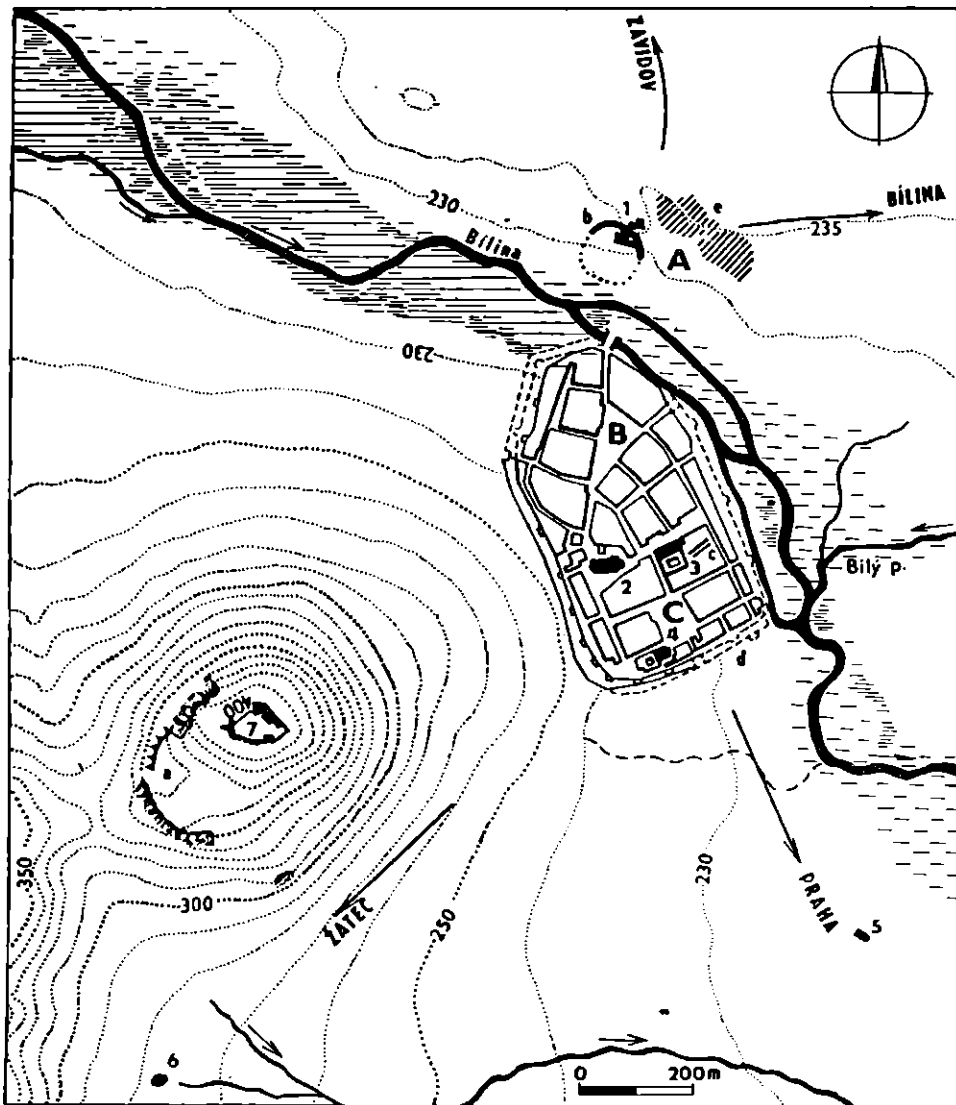
Obr. 13. Tišová, Starí Mýto (Sipl 1985, Michna 1986). Výsek z plánu zkoumané části lokality se zástavbou zemnicemi podél hlavní komunikace.

Obr. 14. Bilina. A — hradiště; B — vrcholně středověký hrad; C — raně středověké podhradí, později areál vrcholně středověkého města; D — raně středověké sídliště, později předměstí; 1 — kostel sv. Petra; 2 — kostel sv. Stepana; 3 — špitál s kaplí sv. Alžběty.

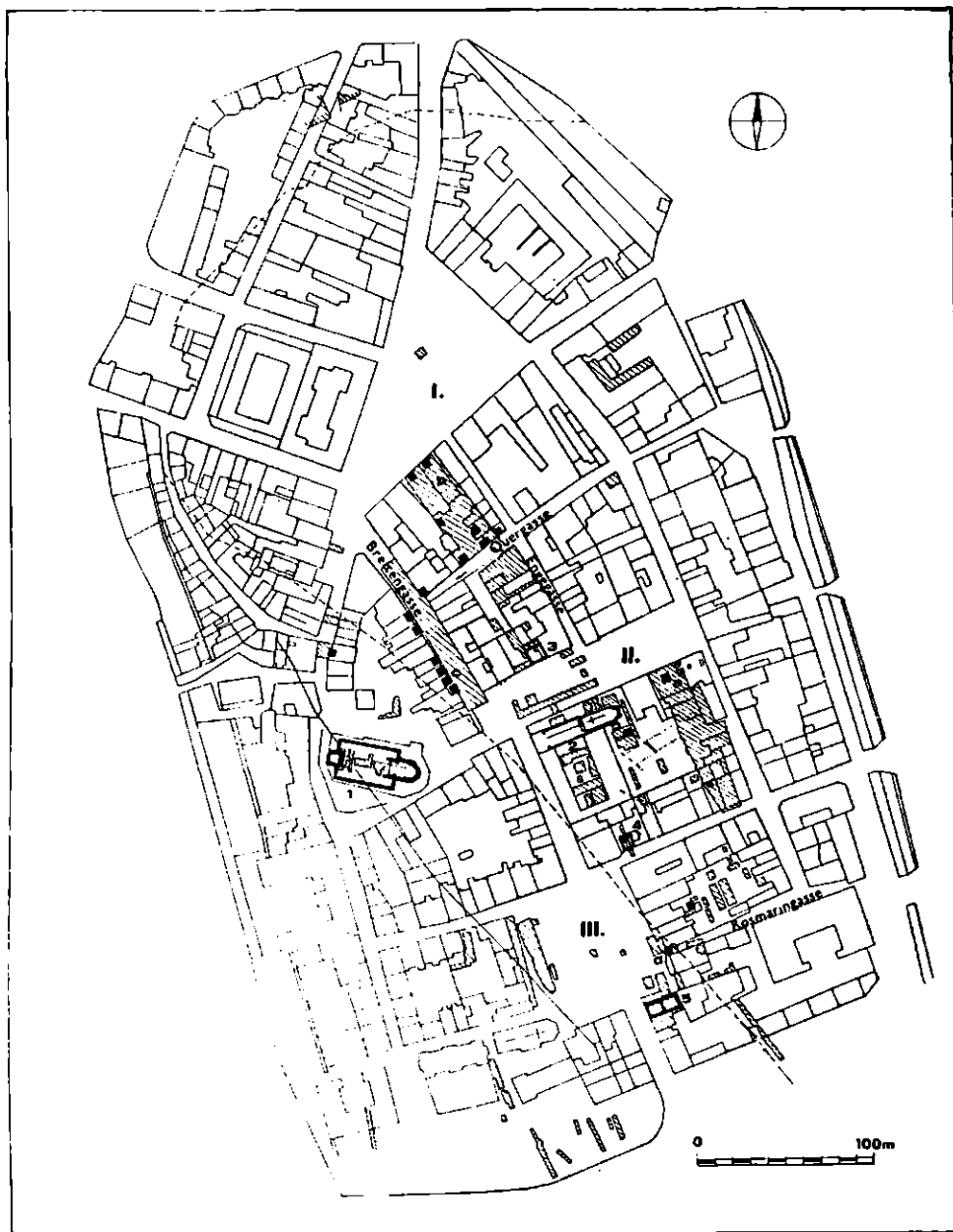
kostel P. Marie. Na Jižním okraji založení se usadil minoritský klášter. Další vývoj města byl velmi dynamický. Ještě před dokončením příkopu, tvořícího opevnění původního založení, bylo město brzy po polovině 13. století rozšířeno. Osou pravidelně uspořádané z stavby rozšíření se stala nově vytyčená přímá cesta na Prahu, kterou si rostoucí význam města vynutil (na přechodu této cesty přes Ohři vzniklo další královské město Louny). Most, opevněný po rozšíření již kamennou hradbou, se stal svou rozlohou 16 ha největším městským jádrem v severozápadních Čechách, které předstihlo tradiční centra Litoměřice a Zatec. Hospodářské z jmy města, zejména monopolní postavení v obchodu s obilím, zabezpečilo privilegium Přemysla Otakara II.

Levobřežní sídliště u kostela sv. Václava bylo rovněž reorganizováno a plnilo funkci předměstí. Byl zde mj. zjištěn areál vrcholně středověkých hrnčířských dílen. Při kostele sv. Václava vznikla komenda a špitál křížovníků s červenou hvězdou. Druhý, městský špitál s kaplí sv. Ducha se položil při pražské cestě. U staršího, raně středověkého sídliště na Zahražanech byl založen klášter magdalenitek (cf. Klápště—Slavíček—Velímský 1976, Klápště—Muk—Velímský 1983 a Velímský 1986).

Obr. 15. Most (Velímský 1986). A – raně středověké sídliště, na počátku 13. století tržové sídliště, později tzv. Ves sv. Václava; B – první městské založení; C – rozšíření města po polovině 13. století; 1 – kostel sv. Václava a areál křížovnické komendy (b); 2 – farní kostel P. Morie; 3 – minoritský klášter; 5 – městský špitál sv. Ducha; 6 – klášter magdalenitek na Zahražanech; 7 – hrad na Hněvině.

Největší pozornost mosteckého archeologického výzkumu se soustředila na poznání nejstarších etap zástavby města, na vývoj jeho půdorysné osnova a parcelace. V úzké součinnosti se stavebně historickým průzkumem probíhal výzkum nejstarších mosteckých měšťanských domů (Klápště—Velímský 1977, Muk 1978, Klápště—Muk 1988). Ukázalo se, že i v tak úspěšném a rychle se rozvíjejícím městském založení tvořily nejstarší zástavbu především zemnice (Klápště—Velímský 1975 a 1978). Bylo jich zjištěno na 20, většina se ovšem dochovala jen velmi fragmentárně. V několika případech se podařilo doložit

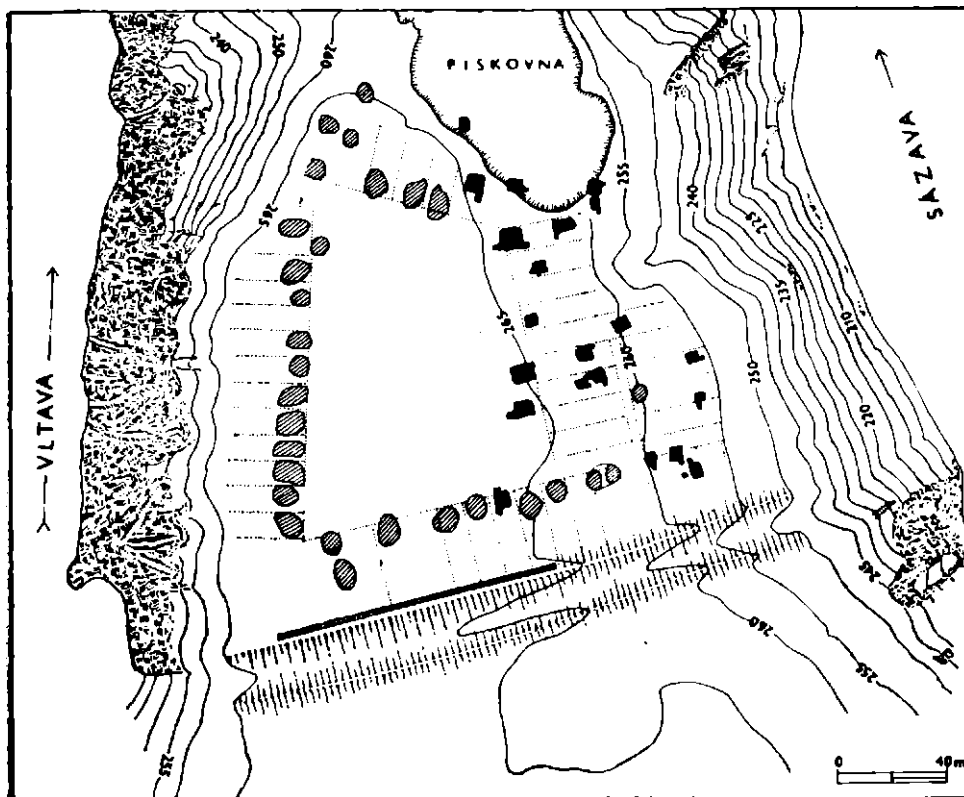

Obr. 16. Most, archeologické sondy v jádru města. Vyznačeny všechny zjištěné zemnice a výzkumem ověřená zděná zástavba 13. století.

vztah zemnic k následné zděné zástavbě. Zděné domy zůstaly naopak až do konce 13. století spíše výjimkou, zjištěné půdorysné dispozice byly jednoduché, v podstatě shodné s typy, známými již z pražské pozdně románské zástavby. K výrazné kvalitativní změně zástavby a k jejímu postupnému zahušťování došlo až v průběhu 14. století.

Kromě výzkumu v areálech žijících měst věnuje česká archeologie pozornost také zaniklým lokalitám. Některé z nich již byly zmíněny v souvislosti s vývojem hradebních center ve vrcholně středověká města (Děčín, Staré Mýto). Další příklady se týkají problematiky počátků drobných městských založení, známých z pramenů jako fóra, oppida apod. Vystává samozřejmě otázka, zda alespoň některá z nich nebyla již odpočátku zamýšlena jako určitým způsobem redukováná, ekonomicky a snad i právně limitovaná. Ocitáme se tak uprostřed diskuse o tzv. Zwerg- či Minderstädte (Stoob 1970, v naší literatuře zejm. Haas 1958, Nový 1973 a Richter 1982) a o jejich roli v urbanizaci středověké Evropy.

Nejnámější českou lokalitou je díky výzkumu a publikaci M. Richtera zaniklé městečko Hradištko u Davle (Richter 1982), o kterém proto jen velmi stručně. Vzniklo někdy okolo poloviny 13. století v bezprostřední blízkosti kláštera Ostrov, v centru jeho pozemkových držeb. Zaniklo násilně během válečných událostí po smrti krále Přemysla Otakara II. Rozsah opevněním vymezené plochy sídliště byl asi 6 ha, zástavba se však koncentrovala do širší jižní části ostrožny o rozloze necelých 4 ha. Tvořily ji zemnice obklopující ve vcelku pravidelných rozestupech po 10 m ústřední volné prostranství — náměstí. Celkem lze odhadnout počet obydlí a tedy patrně i parcel na 50 až 60. Výzkum přinesl četné doklady řemeslné výroby i obchodu, hmotná kultura obyvatel sídliště byla výrazně poznamenána projevy, souvisejícími se šířením německé kolonizace.

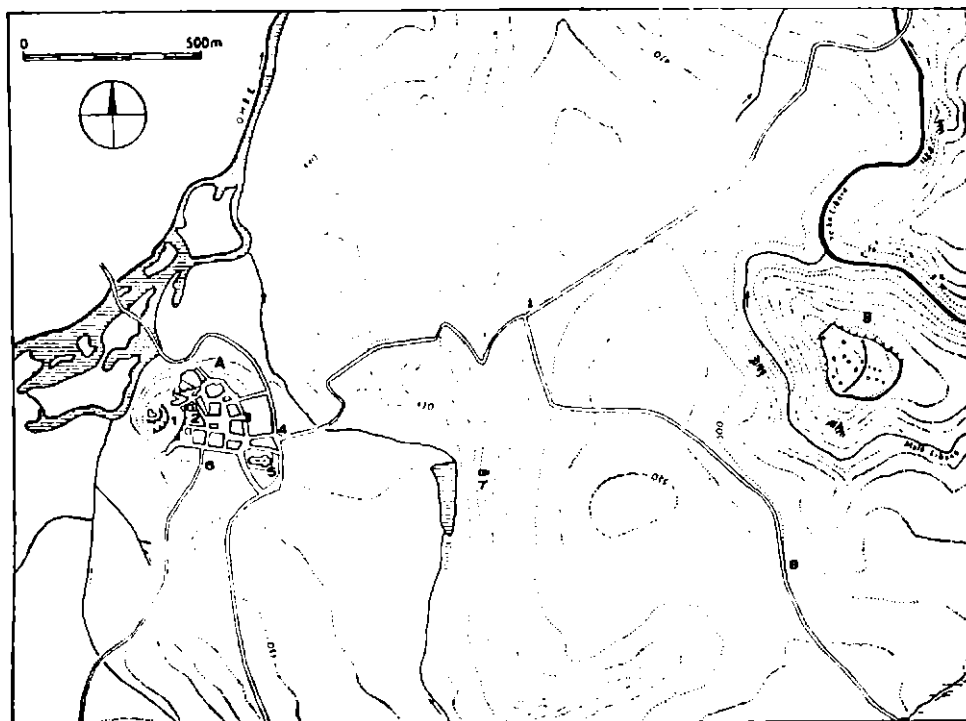

Obr. 17. Hradištko u Davle (Richter 1982). Zaniklé středověké městečko, centrální část lokalit s vymezením zástavby zemnicemi.

V podstatně menším měřítku proběhl výzkum na zaniklém provizorním městském založení u cisterckého kláštera Žďár nad Sázavou, tedy lokalitě ležící již na Moravě, zkoumané však v kontextu české problematiky (Richter 1974). Byl zde odkryt výsek z plochy sídliště, přeloženého po zhruba 15 letech existence do prostoru dochovaného historického Jádra města.

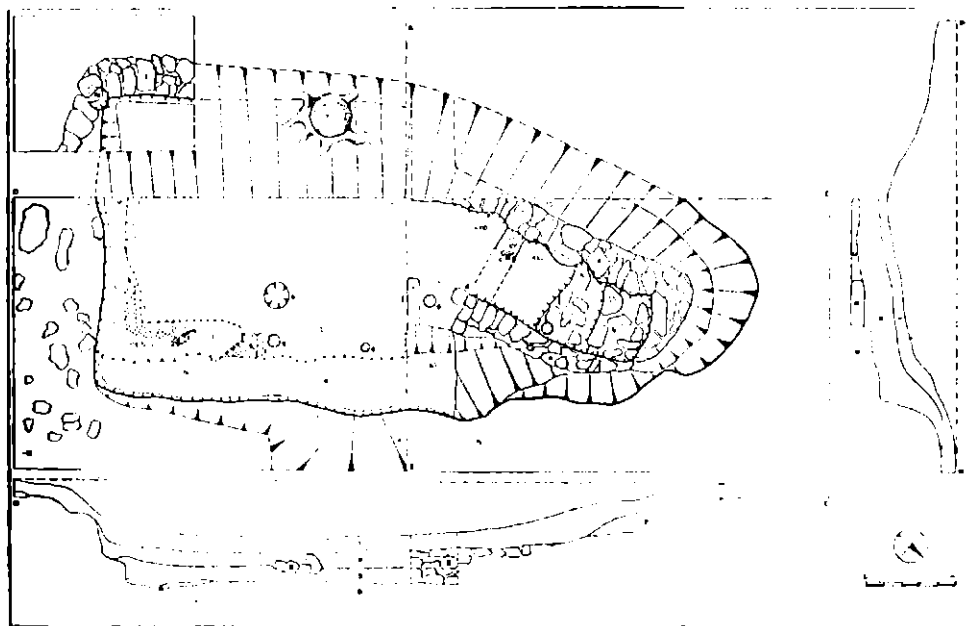
Poslední lokalita, kterou se zabýváme, je Kynšperk nad Ohří. Je pozoruhodná tím, že k městskému založení existuje privilegium krále Václava I. z roku 1232, které je vlastně nejstarší dochovanou listinou v Čechách, dokládající lokaci v plném, tj. i právním smyslu (cf. Kejř 1976). Privilegium poskytla klášteru v Doksanech právo „fundandi et ponendi civitatem in quodam loco, qui Cuninberch vocatur, et habendi fórum ibidem“. Městu byla přislíbena všechna práva, jež měla jiná města království. Protože se však potom prameny o Kynšperku na delší dobu odmlčely a lokalita nezůstala v držení doksanského kláštera, o realizaci založení se spíše pochybovalo (Zemlička 1979).

Archeologický výzkum ukázal, že klíčové místo v řešení problematiky zaujímá poloha Starý zámek u Kolové, vzdálená od historického jádra Kynšperka asi 1,5 km. Bylo totiž zjištěno, že hradiště u Kolové, pokládané za slovanské, vzniklo již v pozdní době bronzové a k jeho novému osídlení došlo až ve 2. třetině 13. století. Středověké sídliště využilo pravěkého opevnění, aniž ovšem respektovalo vnitřní členění hradiště. Na ploše 3 ha lze sledovat pravidelně rozmístěné reliktů zahloubených objektů — zemnic. Jedna z nich byla zkou-

Obr. 1B. Kynšperk nad Ohří. A — historické Jádru města; B — poloha Kolové, Starý zámek, areál zaniklého městského založení; 1 — vrcholně středověký hrad; 2 — poloha zaniklého kostela; 3 — předpokládaný obvod původního hradiště; 4 — tzv. Altsladi; 5 — farní kostel Nanebevzetí P. Marie; 6 — předměstí při tzv. Judengasse; 7 — špitál s kaplí sv. Voršily; 8 — poloha vsi Kolové.

Obr. 1t. Kolová. Starý lámek. Plán lokality s vyznačením reliktu zahloubených objektů a archeologických sond z výzkumu O. Pospíchalové (M. Cheb) v roce 1966.

Obr. 20. Kolová, Starý zámek. Obj. 1 – zemnice, zkoumaný v roce 1986.

Obr. 21. Kolová, Starý zámek. Obj. 1 — ideální rekonstrukce zemnice.

Kresby: Obr. 1-9, 12-15, 17 o 20 H. Jonášová (obr. 2-9, 12-13 a 17 podle citovaných předloh, ostatní ve spolupráci s autorem příspěvku), obr. 10-11, 16, 18 a 19 J. a E. Brezákovi s autorem, obr. 21 návrh P. Meduno a T. Velimský, realizace P. Meduna, fotoreprodukce R. Polanek, všichni expozitura ARÚ ČSAV Most.

mána. V objektu zaniklém požárem se uchovaly stopy po některých stavebních a funkčních detailech, které umožnily pokus o ideální rekonstrukci obydlí. Z polohy lokality, charakteru jejího středověkého osídlení a jeho datování lze s odvoláním na další lokality tohoto typu odvodit, že představovala pokus o městské založení, který ovšem po krátké době ztroskotal.

Z rozboru sídelně topografické situace i všech dostupných pramenů vyplývá, že Kynšperk nad Ohří byl nejprve strategickým opěrným bodem na hranici Sedlecká s Chebskem, které se již před polovinou 12. století dostalo pod přímou vládu Říše. V poloze nynějšího historického jádra Kynšperka můžeme proto předpokládat existenci hradiště. Pokus o doksanské městské založení se nevázal přímo k hradišti, respektoval však průběh dálkové cesty z Chebu na Sedlec a dále do nitra Čech. Po neúspěchu lokace, jehož příčiny lze pravděpodobně hledat v nedostatečném ekonomickém potenciálu zázemí, které vzdálený klášter nedokázal předpokládanou kolonizační činností výrazněji ovlivnit, se těžiště osídlení vrátilo zpět do Kynšperka. Z areálu hradiště se vyčlenil vrcholně středověký hrad, ostatní plocha posloužila patrně k nové lokaci. Z listiny Václava II. z roku 1286 lze soudit, že se tak stalo již před

tímto datem a z vůle krále, který město označuje jako „civitas nostra“. Po definitivním připojení Chebska k Čechám však strategický význam Kynšperka poklesl a lokalita se dále vyvíjela jen jako drobné komorní městečko, propůjčované spolu s hradem jako léno šlechtickým správcům.

Z uvedených příkladů městského vývoje v Čechách je zřejmé, že přechod od raně středověkých sídlištních forem v město vrcholného středověku představoval složitý proces, spojený s výraznými změnami v prostorovém uspořádání lokalit. Dosavadní studium upozornilo na význam raně středověkých sídelních aglomerací, formujících se především při hradech a hradech. Méně výrazně, než je tomu v sousedních německých oblastech [Schlesinger 1952, Blaschke 1973] a v Polsku (Giesztor—Roslanowski 1976) vystupuje přitom do popředí role trhových sídlišť. Jejich význam v rámci sídelních aglomerací je přitom nepochybný, právě ona se stala vedle opevněných hradeb druhým základním článkem struktury v sídelní aglomeraci. Zdá se, že s vyzníváním úlohy hradeb se od počátku 13. století těžiště významu v aglomeraci stále výrazněji přesouvalo právě do trhových sídlišť. Z poměrně rozlehlých areálů hradišť se v některých případech vyčlenilo malé jádro, měnící se ve vrcholně středověký hrad. Uvolnění plochy hradiště mohlo vést k reversibilnímu procesu, neboť areál posloužil k městské lokaci (Hradec Králové, Žatec, Chrudim). U jiných lokalit vedlo přechýlení těžiště osídlení z hradeb do trhového sídliště k zániku osídlení na hradišti a ke vzniku středověkého města v nové poloze. Nemuselo jít přitom pouze o polohu v podhradí hradiště (Bílina), ale využita mohla být i jiná dominantní poloha v sousedství (Litoměřice, Čáslav). Další možnou variantu prostorového vývoje představuje přesun městské lokace do jiné, dosud neosídlené polohy v blízkosti staršího jádra (Kouřim, Děčín, Most) nebo i na vzdálenější lokalitu (Sedlec—Loket, Starý Plzenec—Plzeň), přičemž docházelo i k opakovaným posunům (Vraclav—Staré Mýto—Vysoké Mýto). Komplikovanost vývoje dokládají rozšíření městských sídlišť o nově připojené části (Praha, Havelské město nebo Most), vznik dvojic měst (Staré a Menší Město Pražské, pokus o lokaci Nova civitas vedle Litoměřic), případně překládání již lokovaných městských sídlišť do nové polohy, spojené s přechodem komunity obyvatel. Pouze tuto formu přeložení sídliště bychom měli označovat jako translace. Z uvedených příkladů patří do této kategorie přesun ze Starého Mýta do Vysokého Mýta, či přeložení lokace ve Žďáru nad Sázavou, o kterém informuje výstižně Kronika žďárského kláštera (Ludvíkovský 1964). Překládání lokací mohlo být navíc spojeno i se změnami v jejich majetko-právním postavení (Děčín, Mariánská louka—Děčín).

Důvody překládání sídlišť mohly být různé. V některých případech byl přesun vyvolán potřebou polohy, vyhovující lépe z určitého konkrétního hlediska (velikost k osídlení vhodné plochy, její přirozené obranné možnosti, zabezpečení před povodněmi, dostatečný zdroj vody, blízkost tras dálkových cest atd.). Zřejmě nejčastěji však tkvělo založení nového sídliště v potřebě jeho zřetelného právního vymezení a odlišení od dosavadní sídelní struktury.

Je zřejmé, že vysoká prostorová mobilita městských sídlišť 13. století, ilustrovaná ostatně nejlépe dobovým pramenem (dle formuláře pražského biskupa Tobiáše z Bechyně se obyvatelé nejmenovaného biskupského města zavazují, že přestěhují svá obydlí a celé město, pokud si to vrchnost bude přát), byla nepochybně usnadněna provizorním charakterem jejich zástavby, doloženým přesvědčivě archeologicky. Nejčastěji zjištěnou formou obytné zástavby byly zahlobené objekty pravidelného půdorysu — zemnice, pro něž je charakteristická připojená vstupní část se schody či rampou i jednoduchá forma vytápění otevřeným ohništěm. Tento typ objektů, označený celkem vý-

stižně jako zemnice se vstupní šíjí, se objevuje v Čechách až ve 13. století a ne-souvisí geneticky se staršími typy zahlobených chat hradištního období. Jeho šíření do střední Evropy lze spojovat s projevy kolonizace (cf. Klápště—Velímský 1978, Richter 1982, Michna 1988).

Zděná zástavba zůstala v městech 13. století poměrně vzácná, počet domů byl omezený a převládaly opět jednoduché prostorové dispozice. Únosnost typologického třídění, s nímž běžně operuje stavebně historický průzkum, resp. jeho chronologickou průkaznost, bude třeba nadále archeologicky ověřovat (cf. Richter—Smetánka 1987).

Základní půdorysná osnova městských založení se až na výjimky (Chrudim) jeví od počátku jako poměrně stabilní a podléhala zpravidla jen nepodstatným korekturám. Ve vývoji parcelace existují rovněž doklady značné stability parcelních hranic, zároveň však vystupuje také tendence k dělení či znovuvyměření parcel v důsledku intenzifikace městského osídlení a zahušťování zástavby v domovních blocích. Teprve v tomto dlouhodobém procesu se vytvářel známý obraz gotických měst se sevřenou řadovou zástavbou, podmíněný jejich postupným hospodářským rozmachem.

Seznam literatury

- ARCHAEOLOGICA PRAGENSIA 1984: Sborník příspěvků z XV. celostátní konference archeologů středověku „Počátky a vývoj raně historické Prahy“, Praha 1983, *Archaeologica Pragensia* 5/1—2.
- BENEŠ, A.—RICHTER, M., 1976: Příspěvek k dějinám osídlení Starého Plzně ve 13. století, in: *Tisíc let Staré Plzně*. Plzeň. 67—75.
- BLASCHKE, K., 1973: Studien zur Frühgeschichte des Städtewesens in Sachsen, in: *Festschrift für Walter Schlesinger*, Bd I. Köln—Wien. 333—381.
- BOGUĆKA, M.—SAMSONOWICZ, H., 1986: *Dzieje miast a mieszczaństwa w Polsce przed-rozblorowej*. Wrocław.
- BUBENÍK, J.—UHLIKOVÁ, O., 1977: K počátkům města Zalce, *PA LXVIII*, 193—218.
- CAREK, J., 1947: *Románská Praha*. Praha.
- DRDA, M.—TECL, R., 1978: K předhusitskému osídlení Tábora, *ČsCH* 26, 740—768.
- FROLIK, J., 1983: K počátkům Chrudimi, *AR XXXV*, 517—539.
- FROLIK, J.—SIGL, J., 1985: K počátkům města Chrudimi, *AH* 10, 175—180.
- GIEYSZTOR, A.—ROSLANOWSKI, T. ed., 1976: *Miasta doby feudalnej w Europie Srod-kowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*. Warszawa.
- HAAS, A., 1958: *Pravomoc českého krále nad poddanskými městy a městečky*, *Právně historické studie* IV. 153—184.
- HAASE, C., 1969: *Stadt begriff und Stadtentstehungsschichten In Westfalen. Überlegungen zu einer Karte der Stadtentstehungsschichten*, in: *Die Stadt des Mittelalters*. Darmstadt, 60—94.
- HEJNA, A., 1961: *Slovanská hradiště a počátky měst v Cechách*, *PA MI*, 563—572.
- HRDLIČKA, L., 1983: Strategie a taktika současného archeologického výzkumu v historickém jádru Prahy, *AR XXXV*, 609—638.
- HRDLIČKA, L., 1984: *Outline of development of the landscape of the Prague historical core in the Middle ages*, *AR XXXVI*, 638—652.
- CHARVÁT, P., 1988: *Raně středověké osídlení Vraclavska*. Praha. V tisku.
- JANÁČEK, J., 1983: Úvodem, in: *Praha středověká*. Praha. 7—47.
- KEJR, J., 1969: *Zwei Studien Über die Anfänge des Städtewesens in den böhmischen Landern*, *Historica* 16, 81—142.
- KEJŘ, J., 1976: *Nad počátky našich měst*, *ČsCH* 24, 377—401.
- KEJR, J., 1987: *Trhy a trhové vsi v Cechách a na Moravě*, *Právněhistorické studie* 28, 9—44.
- KLÁPŠTE, J., 1985: *Raně středověké Mostecko a síť dálkových cest*, *AR XXXVII*, 502—515.
- KLÁPŠTE, J.—MUK, J., 1988: *Studie o středověkém domě z Mostu* (čp. 226), *PA LXXIX*, 199—240.
- KLÁPŠTE, J.—MUK, J.—VELIMSKÝ, T. 1983: *K současnému stavu studia středověkého města Mostu*, *ČsCH XXXI*, 586—591.

- KLÁPŠTE, J.—SLAVÍČEK, A.—VELIMSKÝ, T. 1976: Archeologický výzkum města Mostu 1970/1975. Most.
- KLÁPŠTE, J.—VELIMSKÝ, T., 1975: Příspěvek ke studiu počátků města Mostu, AR XXVII, 651—672.
- KLÁPŠTE, J.—VELIMSKÝ, T., 1977: K charakteru zástavby středověkého Mostu, In: Středověká archeologie a studium počátků měst. Praha. 77—89.
- KLÁPŠTE, J.—VELIMSKÝ, T., 1978: Mostecké zemnice 13. století (zpráva o stavu výzkumu), AH 3, 121—129.
- LE GOFF, J. ed., 1980: Histolre de la France urbaine, tome 2 — la ville medievale des Carolingiens ä la Renaissance. Paris.
- LiBAL, D., 1983: Umění románské — architektura, in: Praha středověká. Praha. 53—119.
- LUDVIKOVSKÝ, J. ed., 1964: Cronica domus Sarensis. Brno.
- MICHNA, P., 1988: K poznání zahloubených obydlí doby velké kolonizace, in: Rodná země. Brno. 222—284.
- MUK, J., 1978: Přínos stavebně historického a archeologického výzkumu Mostu k dějinám městského domu, AH 3, 165—169.
- NOVÝ, R., 1973: Poddanská města a městečka v předhusitských Čechách, ČsČH 21, 73—109.
- PISA, V., 1971: Románské domy v Praze, Monumentorum tutela 7, Bratislava, 85—174.
- RADOVA, M., 1974: Zděné domy v raném středověku a kupci, Acta Polytechnica, Práce ČVUT v Praze 1/1, 109—118.
- RICHTER, M., 1974: Der archäologische Beitrag zur Kleinstadtforschung in Böhmen, in: Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter II. Göttingen. 237—257.
- RICHTER, M., 1975: České středověké město ve světle archeologických výzkumů, AR XXVII, 245—258.
- RICHTER, M., 1979: Archeologický výzkum českých měst 13. století. Hospodářské dějiny 4, 5—41.
- RICHTER, M., 1982: Hradištko u Davie, městečko ostrovského kláštera. Praha.
- RICHTER, M., 1986: K počátkům českých měst. Autoreferát doktorské disertační práce. Praha.
- RICHTER, M.—SIGL, J., 1987: Výzkum Starého Mýta v roce 1986, Zpravodaj Krajského muzea východních Čech v Hradci Králové, spol. vědy XIV 1, 88—96.
- RICHTER, M.—SMETANKA, Z., 1987: Archäologische Untersuchungen zum städtischen Wohnhaus des Mittelalters in Böhmen, unter besonderer Berücksichtigung von Prag, Siedlungsforschung, Archäologie — Geschichte — Geographie 5, Bonn. 67—95.
- RICHTER, M.—VOKOLEK, V., 1975: Hradec Králové na počátku dějin. Hradec Králové.
- RICHTER, M.—VOKOLEK, V., 1977: Počátky Hradce Králové ve světle archeologických výzkumů, in: Středověká archeologie a studium počátků měst. Praha. 13—27.
- SCHLESINGER, W., 1952: Die Anfänge der Stadt Chemnitz und anderer mitteldeutscher Städte. Weimar.
- SIGL, J., 1977: Předběžné výsledky archeologického výzkumu v poloze „Staré Mýto“ na katastru obce Tisová (o. Ostí nad Orlicí), in: Středověká archeologie a studium počátků měst. Praha. 90—99.
- SIGL, J., 1985: Staře Myto v vostočnoj Čechii, in: Archeologičeskije izučenlja pamjatnikov 6—15 věkov v Čechli 1975—1985 gg. Praga. 233—236.
- SMETANA, J., 1985: K počátkům města Děčína, in: Z minulosti Děčínská a Českolipska IV. Ostí n. L. 241—277.
- SMETANA, J.—GABRIEL, F., 1984: Poznámky k problematice počátků města Litoměřic, in: Urbes medii aevi. Praha. 65—85.
- STOOB, H., 1970: Forschungen zum Städtewesen in Europa I, Räume, Formen und Schichten der mitteleuropäischen Städte. Köln—Wien.
- ŠIMÁK, J. V., 1938: České dějiny 1/5. Středověká kolonizace v zemích českých. Praha.
- SOLLE, M., 1978: Sídlištní formy v centru i v podhradí Kouřimě a Hradská u Mělníka v časně době dějinné, AH 3, 371—379.
- SOLLE, M., 1984: Staroslovanské hradisko. Praha.
- TOMAS, J., 1967a: Počátky města Žatce, in: Historický sborník Ústecka, 23—47.
- TOMAS, J., 1967b: Počátky města Litoměřic, Sborník Severočeského muzea, História 5, 15—64.
- TOMAS, J., 1979: Města v severozápadních Čechách ve 13. století, Hospodářské dějiny 4, 69—132.
- TOMAS, J., 1983: Počátky města Litoměřic II, část 1, in: Ústecký sborník historický. Ostí nad Labem. 59—107.
- TOMAS, J., 1984: Problematika studia dějin Prahy v období raného feudalismu, vývoj pražské raně feudální městské aglomerace, Archaeologica Pragensia 5, 35—56.
- TUREK, R., 1976: Oloha staroplzenecké Hürky v počátcích dějin západních Čech, in: Tisíc let Staré Plzně. Plzeň. 9—18.

- VÁŇA, Z., 1977: Bílina a staré Bělsko, PA LXVIII, 394—432.
- VELIMSKÝ, T., Archeologičeskije izučeniija pamjatnikov 6—15 věkov v Čechii 1975—1985
- VELIMSKÝ, T., 1985: Děčín. K topografii goroda ranněgo i vysokogo sredněvěkovja, in: Praga. 100—109.
- VELIMSKÝ, T., 1986: Most: Excavatlons in a Medieval Town, in: Archeology In Bohemia 1981—1985. Prague. 237—242.
- ZÁPOTOCKÝ, M., 1965: Slovanské osídlení na Ltoméřicku, PA LVI, 205—391.
- ZÁPOTOCKÝ, M., 1977: Slovanské osídlení na Děčínsku, AR XXIX, 521—553.
- ZYCHA, A., 1914: Über den Ursprung der Städte In Böhmen und die Städtepolitik der Přemysliden, Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen 52, 2—76, 263—307, 559—605.
- ZEMLIČKA, J., 1978: Přemyslovská hradská centra a počátky měst v Čechách, CsČH 26, 559—586.
- ŽEMLIČKA, J., 1979: Nezdařená městské založení v Cechách ve 13. století, Hospodářské dějiny 4, 43—68.
- ŽEMLIČKA, J., 1980: Vývoj osídlení dolního Poohří a Českého středohoří do 14. století. Praha.
- ZEMLIČKA, J., 1986: Století posledních Přemyslovců (český stát a společnost ve 13. století). Praha.

Zusammenfassung

Zur problematik der Anfänge der böhmischen Städte - die Raumentwicklung und die ältesten Bebauungsformen

Bei Lösung der Fragen über die älteste Entwicklung der böhmischen Städte spielt immer wichtigere Rolle die Archäologie des Mittelalters, welche die bestehende Quellenbasis um die konkreten Feststellungen markant vergrößert. Die Anfänge des Urbanisationsprozesses in Böhmen stellten die sogenannten přemyslidischen Verwaltungsburgen vor. Bei denselben bildeten sich Gruppierungen von Siedlungen, unter denen einige die gewisse spezifische Funktion als Orte der Konzentration von handwerklicher Produktion und vom Handel erworben haben. Es entstanden also die sog. frühstädtischen Siedlungsagglomerationen, welche nebst den Hauptgliedern — befestigter Verwaltungsburg und Marktsiedlung — noch weitere Siedlungen umfassten. Als ein Ganzes erfüllten sie schon den überwiegenden Teil der Funktionen, verbunden mit der Definition des Begriffs „Stadt“ (Haase 1969, Stooß 1970). Die Entwicklung dieser Agglomerationen mündete dann während des 13. Jh. in der Regel durch ihre Verwandlung in die hochmittelalterliche Stadt, und zwar in vollem, d. h. auch in rechtlichem Sinne aus. Zugleich ist es aber evident, dass die Verwandlung nicht nur in dem Rechtsakt bestand, definierend neu die Position der Lokalität sowie deren Bewohner, sondern dass es sich um einen Entwicklungsprozess handelte, verbunden mit der Reorganisation der ganzen Siedlungsstruktur in der Agglomeration, mit der Gründung der neuen Siedlungseinheiten, Raumverschiebungen und Siedlungsverlegungen; es kam zu Änderungen ihrer Funktion und der gegenseitigen Relationen sowie zu den sozio-topographischen Umwandlungen. Die einzigen Entwicklungsetappen diffundieren dabei; es kam auch zur Koexistenz der Siedlungen vom unterschiedlichen Charakter und von unterschiedlicher Rechtsstellung im Rahmen der Lokalitäten. Eine markante Rolle im Entstehungsprozess der hochmittelalterlichen Städte spielte dabei nebst der einheimischen Population auch die Anwesenheit der Kommunitäten von ausländischen Kolonisten, durch deren Vermittlung die erprobten Stadtlebenorganisationsformen aus dem westeuropäischen Milieu durchgesetzt wurden.

Die angedeutete Entwicklung verlief bei der Mehrzahl der Verwaltungsburgen. Mit dem Ausklang ihrer Aufgabe wurde der Schwerpunkt der Besiedlung vom Anfang des 13. Jh. im Rahmen der Agglomerationen nach die Marktsiedlungen in der Regel verschoben. Von den relativ umfangreichen Arealen der Burgwälle trennte sich in einigen Fällen der kleine Kern, der sich in die hochmittelalterliche Burg verwandelte. Die geräumte Fläche der Burgwälle konnte freilich zum reversiblen Prozess führen, denn sie wurde meistens zur Stadtgründung ausgenutzt (Hradec Králové, Zatec, Chrudim). Bei den anderen Lokalitäten führte die Verschiebung des Schwerpunktes der Besiedlung von der Verwaltungsburg in die Marktsiedlung zum Untergang der Burgwallsbesiedlung und zur Entstehung der hochmittelalterlichen Stadt in einer neuen Lage. Es durfte sich dabei nicht nur um die Ausnützung der Lage unter dem Burgwalle handeln (Bílina), sondern man konnte auch eine neue dominierende Lage in der

Nachbarschaft des Burgwalles ausnützen (Litoměřice, Čáslav). Eine weitere mögliche Variante der Raumentwicklung stellt die Stadtgründung in einer neuen. Im Rahmen der Agglomeration bisher unbesiedelten Lage vor (Kouřim, Děčín). Es kam aber auch zur Verlegung der Stadtgründung auf eine andere, ziemlich entfernte Lokalität in der Region (Sedlec—Loket, Starý Plzenec—Plzeň), wobei die Verlegungen auch wiederholt werden konnten (Vraclav—Staré Mýto—Vysoké Mýto). Die Kompliziertheit der Entwicklung belegen die Stad[Verbreitungen um neu beigefügten Gründungen (Praha, sg. Havelské Město — St. Gallusstadt, oder Most), sowie die Entstehung der Doppelstädte (Prager Altstadt und Kleinseite von Prag, weiter der erfolglose Versuch um Gründung der sg. Nova civitas bei Litoměřice), bzw. die Translation der Stadtgründungen in eine neue Lage, verbunden mit dem Übergang der Einwohnerschaftskommunität (Staré Mýto — Vysoké Mýto, Zdar nad Sázavou). Die Translation konnte überdies auch mit den Änderungen in den Herrschafts- und Rechtsverhältnissen der Lokalitäten verbunden worden sein (Děčín, wo nach der Translation die ursprüngliche königliche Gründung in die untertane grundherrliche Stadt umwandelt wurde).

Eine ziemlich komplizierte Raumentwicklung, anknüpfend an die ältere Besiedlung der Lokalitäten, kann man bei den Städten verfolgen, welche ausserhalb der traditionellen Verwaltungsburgen- gegründet wurden (Most). Die Aufmerksamkeit wird in Böhmen auch der Erforschung der Kleinstadtgründungen des 13. Jh. gewidmet, welche nach einer kurzen Zeit ihrer Existenz ganz zugrundegegangen sind (Hradištko u Davle) oder welche in eine andere Lage verlegt wurden (Žďár nad Sázavou, Kynšperk nad Ohří). Wir gewinnen so die Vorstellung über die Keimentwicklung einer zahlreichen Kategorie der Lokalitäten, bezeichnet in den Schriftquellen als fora, oppida usw., welche vielleicht schon von Anfang an als gewissermassen reduzierte, ökonomisch und wohl auch rechtlich limitierte Einheiten beabsichtigt worden waren. Dadurch geraten wir inmitten der Diskussion über die Zwerg- oder Minderstädte (Stoob 1970) und über ihre Rolle in der Urbanisation der mittelalterlichen Europa.

Die Gründe der Siedlungsverlegungen konnten manigfach sein; in einigen Fällen wurde die Verlegung durch das Bedürfnis einer Lage, entsprechend besser einem gewissen Gesichtspunkt (Grösse zur Besiedlung geeigneten Fläche, ihre natürliche Verteidigungsmöglichkeiten, Schutz vor Überschwemmungen, genügende Wasserquelle, Nähe der Hauptwegen usw.) hervorgebracht. Klar am häufigsten steckte aber die Gründung einer neuen Siedlung im Bedürfnis ihrer markanten Rechtsbegrenzung sowie in der Ausgliederung aus der bisherigen Siedlungsstruktur.

Die hohe Raummobilität der Stadtsiedlungen des 13. Jh., bezeugt sowie durch die zeitlichen Schriftquellen, als auch durch die archäologische Forschung, wurde zweifellos durch den provisorischen Charakter ihrer Bebauung erleichtert. Die am häufigsten festgestellte Form der Wohnungen waren die eingetieften Objekte — die Grubenhäuser, für welche der anschliessende Eintrittsstell mit Treppen oder mit einer Rampe sowie eine einfache Heizungsform durch die offene Feuerstelle charakteristisch sind. Dieser Typus der Wohnobjekte erschien in Böhmen erst im Laufe des 13. Jh. und ist nicht im genetischen Zusammenhang mit den älteren Typen der eingetieften Hütten auf den slawischen Siedlungen in der sg. Burgwallzeitperiode. Die Verbreitung der Grubenhäuser des 13. Jh. in das Mitteleuropa kann man als Begleiterscheinungen der Kolonisation ansehen.

Die gemauerten Häuser blieben in den Städten des 13. Jh. relativ selten, die Zahl der Häuser war begrenzt und während des ganzen Jahrhunderts überwogen einfache Raumdispositionen, bekannt schon aus den spätromanischen Häusern in Prag. Der Gesamtgrundriss der Stadtgründungen scheint von Anfang an, bis auf die Ausnahmen (Chrudim), als verhältnismässig stabil und war in der Regel nur unwesentlichen Korrekturen unterworfen. In der Entwicklung der Parzellation bestehen auch die Belege von einer bedeutenden Stabilität der Parzellengrenzen, sogleich aber existiert auch die Tendenz zur Teilung oder zur Wiedervermessung der Grundstücke infolge der Intensifikation der Stadtbesiedlung sowie der Verdichtung der Bebauung in den Hausinseln. Erst in diesem langdauernden Prozess wurde während des Hochmittelalters das bekannte Bild der gotischen Städte mit der geschlossenen Reihenbebauung, bedingt durch ihren ökonomischen Aufschwung, zur Ausdruck gebracht.

A b b i l d u n g e n :

1. Böhmen. Přemyslidische Burgzentren am Anfang des 13. Jahrhunderts (Zemlčka 1978) und Königsstädte bis Ende der Přemyslidischen Herrschaft (bis zum Jahr 1306). Zeichen: 1 — Přemyslidische Burgzentren, 2 — andere Burgen, 3 — andere Lokalitäten aus der Zeit vor der Stadtgründung, 4 — königliche Städte, 5 — königliche Fehlgründungen, 6 — Untertanenstädte, 7 — Dörfer, 8 — Klöster, Zeichen 2—3 und 6—8 wurden nur bei den Lokalitäten benutzt, die mit Burgzentren zusam-

- menhängen und wo die Grabung durchgeführt wurde. Lokalitäten: 1–3 Děčín, 4 – Bílina, 5–6 Litoměřice (Leitmeritz), 7 – Doksany, 9 – Bílina, 10 – Most (Brüx), 11 – Louny, 13 – Zatec (Saatz), 16 – Sedlec, 17 – Locket, 18 – Kynšperk nad Ohří, 19 – Kolová, 22 – Plzeň (Pilsen), 23–24 Starý Plzenec, 35 – Chýnov, 36 Hradiště–Tábor, 37 – Sezimovo Ústí, 38 – Klášter Ostrov, 39 Hradištko u Davle, 43–46 Praha, 53 Kouřim, 57 Chrudim, 58 Zďar nad Sázavou, 60 Vraclav, 61 Staré Mýto, 62 – Vysoké Mýto, 63 Hradec Králové.
2. Praha (Prag). Grundschemata der Raumentwicklung (nach *Archaeologica Pragensia* 1984). 1 – Prager Burg, 2 – Vyšehrad, 3 – Altstadt, 4 – Ungelt, 5 – Husova Gasse, 6 – St. Peters-Kirche in Poříčí, 7 – Havel-Stadt. A – Altstadt, B – Kleinere Stadt, C – Neustadt. Zeichen: 1 – Flur und die Terasse IVc, 2 – Hangschüttungen und Tonerde, 3 – Terasse IVa (sog. maninská).
 3. Praha (Prag), Husova-Gasse (Hrdlička 1983). 1 – Romanische Häuser, 2 – Grubenhäuser.
 4. Hradec Králové (Königsgrätz nach Richter–Vokolek 1977). A – Burgwall, in der späteren Zeit das Areal der hochmittelalterlichen Stadt. B – vermutete Lage der Marktsiedlung, später eine Vorstadt. 1 – Burgareal.
 5. Zatec (Saatz nach Bubeník–Uhlíková 1977). A – Burgwall, später das Areal der hochmittelalterlichen Stadt. B – wahrscheinliche Lage der Marktsiedlung, später eine Vorstadt. C – Das Burgareal.
 6. Chrudim (Frolík 1983). A – Burgwall, später das Areal der hochmittelalterlichen Stadt. B – Die Lage der Marktsiedlung bei der St. Kreuz Kirche. C – das Burgareal. D – Vorburg, später verbreitete Neustadt.
 7. Litoměřice (Leitmeritz, nach Zemlička 1980). A – Burgwall auf dem Dom-Berg, später ein Areal der Fehlgründung von Nova civitas. B – vermutete Lage der ersten Stadtgründung (Möns novus) C – vermutetes Areal der Stadt im 13. Jh. D – Verbreitung im 14. Jh.
 8. Kouřim (nach Solle 1984). A – Burgwall Alt-Kouřim. B – Pfemyslidische Burg mit der Vorburg. C – hochmittelalterliche Stadt.
 9. Starý Plzenec (Alt-Plzenec, nach Solle 1984). A – Burgwall. B – vermutete Lage der Marktsiedlung und das Areal der hochmittelalterlichen Stadt.
 10. Děčín (Velímský 1985). A – vermutete Lage des Burgwalles, später die Burg. B – vermutete Lage der Vorburg, später die Lage der Unetertanenstadt, die in der 2. Hälfte des 14. Jh. gegründet wurde. E – wüstgewordene Stadtgründung.
 11. Děčín, sog. Frauenwiese. Mittelalterliche Stadtwüstung. A – Umfassungsmauer (Befestigungsmauer, Graben). B – freigelegte Fläche des Kirchengrundrisses und des Friedhofes. C – Siedlungsbebauung.
 12. Vraclav (nach Solle 1984). A – Burgwall mit der Vorburg. B – Marktsiedlung, später ein Dorf.
 13. Tisová, Staré Mýto (nach Sigl 1985, Michna 1988). Ein Ausschnitt der freigelegten Fläche mit den Grubenhäusern längs der Hauptkommunikation.
 14. Bílina. A – Burgwall. B – hochmittelalterliche Burg. C – frühmittelalterliche Vorburg, später das Areal der hochmittelalterlichen Stadt. D – frühmittelalterliche Siedlung, später eine Vorstadt. 1 – St. Peters-Kirche, 2 – St. Stephanus-Kirche, 3 – Hospital mit der St. Elisabeth Kapelle.
 15. Most (Brüx, Velímský 1986). A – frühmittelalterliche Siedlung, am Anfang des 13. Jh. die Marktsiedlung, später sog. Wenzelsdorf. B – erste Stadtgründung. C – Verbreitung der Stadt nach der Hälfte des 13. Jh. 1 – St. Venzeslaus-Kirche und das Areal des Kreuzordenshauses (b). 2 – St. Maria Pfarrkirche. 3 – Minoritenkloster, 5 – St. Geistspital, 6 – Magdalenitenkloster in Zahražany, 7 – Burg in Hněvlín.
 16. Most (Brüx), archäologische Ausgrabungen im Stadtzentrum. Festgestellte Grubenhäuser und gemauerte Bauten aus dem 13. Jh. sind bezeichnet.
 17. Hradištko u Davle (nach Richter 1982). Mittelalterliche Marktwüstung. Zentralteil der Lokalität mit den Grubenhäusern.
 18. Kynšperk nad Ohří. A – historischer Stadtkern. B – die Lage Kolová, Altschloss, das Areal der verwüsteten Stadtgründung. 1 – hochmittelalterliche Burg, 2 – Lage der Kirchenwüstung, 3 – vermutetes Areal des ursprünglichen Burgwalles, 4 – sog. Altstadt, 5 – Pfarrkirche Maria Himmelfahrt, 6 – Vorstadt bei der sog. Judengasse, 7 – Hospital mit der St. Ursula Kapelle, 8 – die Lage des Dorfes Kolová.
 19. Kolová, Altschloss. Lokalisationsplan mit den Relikten der eingetieften Objekte und der archäologischen Grabungen von O. Pospíchalova (Museum Cheb–Eger) im Jahr 1966.
 20. Kolová, Altschloss. Objekt Nr. 1 – Grubenhäuser. Grabung im Jahr 1986.
 21. Kolová, Altschloss. Objekt Nr. 1 Eine Idealrekonstruktion des Grubenhauses.

